پښتنو ته ادبي سوغات

د خوشحال خان خټك مَرغَلرِي

قندهار ۱۳۱۷

عبدالحي حبيبي

Ketabton.com

(c) ketabton.com: The Digital Library

د خوشحال خان خټک کلیات

دا د پښتو لُومړی ادبي اثر، دَ پښتون ټولواک اعلحضرت محمد ظاهر شاه په عصر کښ په امر دَ ع، ش سردار محمد داود خان د قندهار ملکي او لښکري مشر، په هغو مصارفو چه دَ دارلحکومگي په واک کښ دِي، د قندهار په مطبعه کښ په تصحیح او تحشیه او احتمام دَ عبدالحی حبیبي مدیر دَ طلوُع افغان چاپ او خپور شوُ.

دا کتاب له څلوروُ قلمي او ټولو چاپي نسخو څخه په ډیر زیار نقل شوي، او تر پخوانیوُ چاپي نسخو خورا بشپړ او ډېر دي.

قندهار. غویی ۱۳۱۷

(c) ketabton.com: The Digital Library

له ویونکو سره یَو څو خبري

د خوشحال خان ختټك مرغلری، یعني دَ پښتو دَ یوه نامتو او توریالي مشر ویناوي او اشعار لکه دَ پښتو ژبي نور خواږه او گرانبها ادبي آثار چه ورک او په هر گوټ کښ چه پاته دي دغه کتاب هم ورک او دَ پښتنو څخه لیري پاته وُ.

که څه هم په پښتونخوا کښ هري خوا ته د دې مرغلَروُ لاړونه یعني دَ خوشحال خان قلمي کلیاتونه او دېوانونه ډېر وه مگر بشپړ او صحیح دَ پښتنو له خوا نه وه چاپ او خپاره شوِي.

دَ پښتو دَ اوسني نسل ځلمو او دَ ملي ژبي پوهانو او قدر پېژندونکو چه دا دَ ژبي گرانبها ادبي اثر ور معلوم وُ، هر کله بې زړه غوښته چه نشر او خپور شي! او ما دا ډېر کلونه دغه ارمان په زړه کښ درلود.

دَ ۱۳۱۶ په دوبي کښ یوه ورځ دَ دغه اثر ذکر په قندهار کښ د دې ځاي د ځلمي او پښتون مشر والاحضرت سردار محمد داود خان په مخ کښ وشو، ځکه چه دُوي دَ پښتو ژبي دَ ژوندُون او خپورتیا سره دَ زړه مینه لَريي، نو ئې امر وفرمایه ، چه دغه کتاب دِ چاپ شِي، او مصارف دَ چاپ ئې هم له خپلي خوا ورته منظور کړه.

ما چه په کلو کلو دغه ارمان په زړه کښ درلود، ژر مي دَ دغه کتاب ډېر قلمي او چاپي نسخې له هره خوا سره را ټولي کړې (چه تفصیل بې په لمړېو مخو کښ دَ کتاب وکړم) او تقریباً یو کال مي د شپې او ورځي زیار وکیښ، چه ټوله نسخې مي سره مقابله کړې، او یو جامع او بشپړ اثر مي پښتنو ته وړاندي کي، که څه هم دغه کتاب به له اویا کلو څخه څو واره په هند کښ چاپ شوي دي، مگر یو بشپړ او صحیح نه وُ، دغه نسخه چه اوس پښتنو ته وړاندي کیږي، حتی المقدور بشپړه ده او یو بیت هم له قلمي نسخو څخه ندی پاته شوي، چه دلته نه وي راغلي.

په تصحیح کښ ئی ما هم ډېر زیار وکښل، ردیفونه مې برابر کړل، املا مي حتی المقدور سمه کړه او ځني گران لغات مي حل کړل، هغه چه زه نه په پوهیدم هغه مي پښتنو ورونو ته پریښووه. دا دي چه زه لمړی خوشحال خان په تاسي پیژنم، او د ده د ادب مقام در ښیم وروسته نو د ده مرغلري در وړاندي کوم، که څه غلطی را څخه پیښه شي، ښاغلي پښتانه چه بخښنه او ښندنه د دوی د پښتونوالي پلارنی مېراث دي، ما به وبخښې، د پښتونوالی په روڼه دنیا کښ ما ته دغه خوښي او افتخار بس دي، چه د پښتني لُمړی ادبي اثر پښتنو ته وړاندي کوم، او د پښتو او پښتونخوا په ادب کښ، په یوه کوچني خدمتگوټي ویاړم، او له دې ځایه د پښتو د پلار خوشحال خان ږغ په هغه شپېلی کښ پوکم، چه یو وخت ئې پښتانه په خواږه ږغ د مېني په نڅا او اتڼ کښېوته، او د لویو غرونو په درو کښ به ئې د خپلي مېني د عشق سندري ویلي، او د خپلي پښتونوالي انگروزه بې پر جهان پرې یسته!

هیله لرم چه ښاغلي پښتانه دغه زما زیار او مښود، د نمنځني په سترگو ویني، او د پښتنوالي په دود ئې ومني ولي چه ما د دغه ادبي اثر په نشر کښ ډیري شپې وهلي او ورځي مي تیري کړي دي.

قندهار، دَ خواجه کلی، د کب شلمه شپه ۱۳۱۶
عبدالحی حبیبي د طلوع افغان مدیر او لیکونکي

(c) ketabton.com: The Digital Library

هغه قلمي او چاپي نسخې چه دا کتاب ځني بشپړ شوي دئ:

د دې ادبي اثر د بشپړتيا او تکميل دپاره موږ هري خوا ته پلټنه او پوښتنه وکړه، او چاپي او قلمي نسخې مو را ټولي کړې، په چاپي نسخو کښ خو اساس او اصل هغه نسخه ده، چه په ٦٠٧ مخ کښ تقريباً اويا کاله دمخه په ١٨٧٠ عيسوي کال له ١٢٨٧ هجري د ډاکټربليو انگليس مستشرق له خوا د ده په تصحيح په اهتمام د سلطان بخش دا روغه د پېښور په جېلخانه کښ د هوې قلمي نسخې له رويه چه د افضل خان خټك په تصرف کښ وه، طبع او نشر شوې ده.

تر دغه وروسته چه ټولي نوري نسخې په پيښور کښ د دغه له رويه چاپ شوي دي، هر چا له ځانه لاس پکښې وهلې او تقرېباً اصل کتاب ئې ورک کړي دي، موږ دغه نسخه اساس وگرزوله، او جناب امين الله خان زمريالي د کابل د پښتو ټولنې عضو چه دغه نسخه ئې درلوده، موږ ته ئې راکړه،

دغه نسخه موږ د څلورو نورو قلمي او خوشخطو نسخو سره مقابله کړه، زوائد مو ټوله وليکل او هر ځاي مو زائد بيت ته چه په چاپې نسخه کښ نه وُ، په دې علامه (×) اشاره وکړه، او زياتي بدلي او رباعيات مو بيل بيل د کتاب په حاشيه کښ وښوول، اختلاف د نسخو مو حتى المقدور په حواشي کښ وليکه د قلمي نسخو تفصيل دا دي:

(۱) مهمه نسخه چه په تقريباً ١٥٠٠ مخ کې پر اعلا زاړه کاغذ خورا خوشخط په ١١٤٢ هجري کال په اتلسم د جمادي الثاني د شيخ محمد اعظم نومسلم په خط په امر د اسد خان ليکلې شوې او بيا ملا عبدالحليم نامي حاشيه پر ليکلې او مشکلات ئې حل گړي دي.

دا نسخه په ترتيب کښ له نورو سره سمه ده، د ليکلو ځاي ئې ندي معلوم، په املا کښ هم له نورو قلمي نسخو څخه فرق نلري، د ځنو لغاتو په حل کښ موږ له دغي نسخې څخه کومك اخستي، او حواله مو ورته کړې ده، دا نسخه څلوېښت کاله پسله وفاته د خان ليکلې شوې ده.

(۲) دوهمه قلمي نسخه په تصرف د ع،ج، ا، ا نښان محمد گل خان وزير صاحب داخله ده چه ډېره خوشخطه او صحت ته نيژدې ده، دا نسخه په قندهار کښ ليکلې شوې ده، اما د ليکلو کال او ليکونکي ئې ندئ معلوم. ډېر زواېد هم لري، په خط او املا او ترتيب کښ له نورو قلمي نسخو فرق نلري.

(۳) دريمه نسخه په تصرف د پښتانه فاضل جناب مولوي ابو الوفاء صاحب قندهاري ده، چه موږ ته ئې له حيدر آباد دکن را ولېږله، دانسخه که څه هم په خط کښ تر نورو پاته ده، اما ډير زوايد لري او اکثر بيتونه ئې په نوروُ کښ نشته، او بشپړ ښکاره کيږي، د دې کتاب قطعات په غره د شعبان ١١٧٠ کال ، او رباعيات ئې په ٢٧ د ذيقعده ١١٧١ کال او غزليات ئې په ٧ د ذيقعده ١١٧١ کال او قصايد ئې په ٢٤ د شعبان ١١٧٠ هجري کال ليکل شوي دئ، د کتاب ليکوني ندئ معلوم، مگر د شاهجهان پور په ښار کښ ليکل شوي دئ، او دا ښکاره کيږي چه کاتب ئې په پښتو نه پوهېدې، محض ئې نقل اخېستي دئ، ولي چه ډېر ځاېونه سهو او خطا لري.

(٤) څلورمه نسخه په تصرف د جناب حاجي احمد على خان هوتك د قندهار وه، چه خورا خوشخطه او صحيح وه، ترتيب او ليك او املا ئې لکه نوري قلمي نسخې هغسي دي، فرق نه سره لري د کتاب د ليکلو کال او کاتب ئې ندئ معلوم.

(c) ketabton.com: The Digital Library

تشکر

دلته به بې وړه نه وئ، چه موږ له دغو محترمو پښتنو څخه چه خپلې قلمي نسخې ئې د نقل او مقابلې او سمون دپاره موږ ته را لیږلي دي، تشکر وکړو، او دا د دوي کومك په احیاء کښ د دې اثر، د پښتنوالي او پښتو غوښتو له پلوه د خوښۍ او تشکر په سترګه ووینوُ، چه د دې کتاب په نشر کښ دوئ لو برخه لري.

د کتاب ټوکونه

د خوشحال خان کلیات په اصلو قلمي نسخو کښ هم څلور ټوکه دئ، موږ هم پر هغه اساس سم چاپ کي لکه له فهرسته څخه چه څرګندیږي، لمړی ټوک ئې غزلیات دي، دوهم ټوک قصائد دي، دریم ټوک رباعیات او څلورم ټوک قطعات او متفرقات دي.

تعداد او زوائد

په دغه کتاب کښ د ډکټر ډبلیو بلیو انګلیس تر چاپي نسخه ٨٤ بدلي، او ٢٠٧ رباعیات او ٥ قصائد او مجموعاً ټوله ١٤٠٠ بیتونه تر چاپي نسخه زیات له قلمي نسخو څخه را نقل شوي دئ. له دغه جهته نو موږ دا وېلاي شو، چه دا نسخه بشپړه ده، او تر اوسه د خان کلام په دغه بشپړتیا چا ندئ نشر کړي او نوري ټوله نسخې علاوه پر غلطی او اړولو د اصلي الفاظو لږ او کمي هم دي. او دغه نسخه له هره حیثه بشپړه ګڼله کیږي.

غلطنامه

ځني سهوي او غلطی چه په مطبع کښ پېښې شوي دئ، په پاي کښ د کتاب ئې موږ غلطنامه هم ترتیب کړې ده، پښتانه به لمړی کتاب د غلطنامې له رویه سم کړي، بیا به ئې نو ولولي.

ځني ګران کلمات

د کتاب ځني ګران لغات او کلمات موږ حتی المقدور حل کړه، او حاشیه مو پر ولیکله، د ع،ج، وزیر صاحب داخله سیند او د جناب راحت الله زاخیلي پښتو لغات، او د پښتو مرکې د قاموس یوه برخه چه زموږ څخه شته، او زموږ خپل له لغوي پښتو یاداشتونو څخه، خلاصه په هره توګه چه کوم لغت حل کیدي، ترجمه مو ورته وکښله.

سره د دغه هم ځني بیتونه او ځني کلمات دغسي حل طلب پاته شوه، چه بیتو ته مو (ح) لیکلې ده او په پاي کښ د کتاب مو یو د نادره جدول هم زیاتي کي، او هغه لغت چه د کتاب په ټولو مخو کښ راغلي دي موږ ئې مخ وښووي او د حل

(c) ketabton.com: The Digital Library

طلبو لغاتو ترجمه مو پښتنو ته پرېښووه، ګُندي پښتانه دااديات او لغات حل کړي، او په دوهمه طبع کښ بيا ترجمه سره وليکي. هيله لرم، چه پښتانه له دې قصوره ما معاف کاندي.

د کتاب املا او رسم الخط

تر اوسه چه ما د خوشحال خان ياد دده د کورنی د ادباوُ قلمي دېوانونه ليدلي، ټوله په متحد رسم الخط او املا ليکلې شوي دي، داسې ښکاره کيږي، چه په هغه وخت کښ دغه املا مروجه وه، دوي د پښتو مخصوص حروف داسې ليکلي دئ:

ټ = طء مثلاً ټول = طول

څ = ؒح څوک = چوک

ځ = ؑح ځما = حما

ډ = ئ ډېر = ئېر

ړ = ژ زړه = زژه

ڼ = نؑ رڼا = رنؑا

علاوه پر دې د (ښ) او (ږ) حروف لکه پارسي (ش) او (ژ) ليکي او د کاف او ګاف فرق هم نه کوي، د خوشحال خان ټوله قلمي دواوين او د عبدالقادر خان او علي خان او کاظم خان او اشرف خان هجري، چه ټوله له خان پښته دي، ديوانونه ئې ټوله په دغه املا ليکل شوي دي او رسم الخط د ټولو هم پارسي نستعليق دئ نه عربی، علاوه پر دغه د کتاب د املا په خصوص دا لاندينې ملاحظات وګوري:

(١) ئې چه ضمير د غايب دئ، په همزه بې ټکو ليکل شوې او (ی) يعني هستي چه له افعال ناقصه څخه ده مخاطب مخصوص دي په ټکو بې همزه ليکل شوي دي، مګر په ځنو ځايو کښ د مطبعې خطا په سبب د دغه کلمې سره ګډ شوي دي. ځکه چه له موقع څخه ښکاره کيږي، نو به ګُندي ويونکو ته اشکال نه پېښوي، په نورو ځايو کښ د دې دوو کلمو د شکل تميز شوې دئ (ئې، يی).

(٢) مفغن کلمات ټوله په پښتو املا او مفغنو حروفو ليکل شوې دئ، لکه کميس، کيسه، وخت او نور، چه په پيړيو پيړيو پښتنو دغه کلمات پخپله ژبه کښ را اړولي دي، او په قلمي نسخو کښ هم دغسې ليك دي.

(٣) کلمه د کښ د پښتو له ظرفی کلماتو څخه ده. په ټولو قلمي نسخو کښ په ياء (کښې) ليکلې ده، مګر اوس بی ياء مروجه ده، نو په هغه ځاي کښ چه قافيه نه ورانېده، موږ کښ بې ياء وليکله، او د ياء په قافيه کښ مو مجبوراً کښې د ياء سره وليکل، چه ترتيب ئی وران نشي.

(٤) ځني کلمات په اختلاف د محاورو لږ څه تغيير کوي، يا ئې املا ډېر فرق نه کوي، نو ئې املا پر يوه ډول نده راغلې. مثلاً ګوته، ګته، څو، سو، جنځي، چنجي، ورځه، وروځه، رويبار، رېبار، توکي، توګي، ځکه چه دواړه محاورې ئې صحيحي دي، نو زما په عقيده دا اختلاف د املا ئې هم پروا نلري.

(٥) کلمه د خپور کله کله پر جلا محاوره برابر (خور) ليکلی او جمع ئی خواره راغلې ده چه له موقعه ښکاره کيږي، ځکه چه خور دوې معناوي لري او مورد د اشتباه لوېږي، نو موږ ئې املا خپور غوره کړه. که کوم ځاي خور ليکل شوې وي، تصحيح دي وشي. دغسي هم سپور په معنا د سوار کله کله سهواً سور ليکلې ده ځکه چه د سپور کلمه غوره ده، نو که

(c) ketabton.com: The Digital Library

پښتانه تصحیح وکړي، ښه به وئ! ولي چه سپور وضعي، او سور تقریباً د مفغن شکل لري. دغسي هم کلمه د زر یعني زور که څه هم د ختیکو محاوره ده مګر په ځنو ځایو کښ چه اشتباه پېښېږده، مورږ ئې د قندهار محاوره ژر ولیکله چه محل د اشتباه نه وُ، هلته زر هم راغلې ده.

(c) ketabton.com: The Digital Library

خوشحال خان خټك

خوشحال خان خټك څوك و؟

خوشحال خان زوی د شهباز خان زوی د یحیی خان زوی د ملك اکوړي زوی د درویش محمد (مشهور په چنجو) زوی د تمن (اتمان) زوی د حسن زوی د شیخ علی زوی د عطا (هوتي) زوی د پټي زوی د اتو زوی د برګوېټ زوی د تري زوی د تورمان زوی د لقمان (مشهور په خټك) زوی د برهان زوی د ککي زوی د کرلاڼ دی، چي د خټکو په روایت د کرلاڼ (کرړان) پلار هوني نومېدی، او هوني د سړبن څخه بولي، ځیني مؤرخین یې د عبدالله اورمړ زوی ګڼي[١].

خوشحال خان په کرلاڼو کي یو صحیح النسب پښتون دی، چي د پلار او نیکه څخه د خټکو مشر او خان و، د ده پنځم نیکه ملك چنجو د مغولي اکبر پاچا په عصر کي (۹٦۳ _ ۱۰۱٤ هـ) په پښتنواله مشهور و، ملك اکوړی د ده زوی هم لکه پلار یو نومیالی پښتون و، چي د اکبر پاچا او د مغولو د امپراطورۍ له خوا د خپل قوم او د دغه ځای د پښتنو ملي مشر ګڼل کېدی، او د کابل د لاري ساتنه په ده اړه درلوده، ده سرای ودان کی، چي اکوړه یې هم بولي، تر ده وروسته یحیی خان او بیا یې لمسی شهبازخان د شاه جهان په عصر کي د پښتنو مشهور سردار او نامتو خان و[٢] چي د مغولو تر امپراطورۍ لاندي یو امیر او د پښتنو مشر ګڼل کېدی.

تولد :-

د جهانګیر مغولي پاچا په عصر کي (۱۰۱٤ _ ۱۰۳۷ هـ) چي شهباز خان د (۲۲) کالو و، د ده په کور په اکوړه کي په ربیع الثاني د ۱۰۲۲ هـ کال سم له ۱٦۱۳ ع کال خوشحال خان وزېږېدی، چي وروسته نو دا سړی یو نامتو پښتون او غیور سردار سو، او په دنیا کي د پښتنوالي او د پښتو د ادب یې یو لوړ نوم پرېښو.

ملي مشر خوشحال خان :-

د خوشحال خان پلار شهباز خان خټك په ۱۰۵۰ هـ کال چي عمر یې پنځوس کاله و په یوه جنګ کي د یوسفزو ټپي او په پنجشنبې اول د شوال وفات سو[٣] د پلار تر مرګ وروسته د خوشحال خان درې نور کوچني وروڼه وو، جمیل بېګ، شمشېرخان، میرباز خان، مګر دی د مشرتوب له پلوه د قوم په خانۍ او سردارۍ وټاکل سو، او ټوله اولس په مشرتوب ومانه، شاه جهان مغولي پاچا هم دی د پښتنو خان کی، او د مشرتوب فرمان دده په نامه له ډهلي څخه صادر سو[٤]، شاه جهان چي د خوشحال خان قدر او احترام په ښه ډول کاوه، او په مغولي دربار کي یې ډېر نفوذ او اقتدار درلود[٥]، د اجمیر په جنګ کي چي د تاراګډهـ کوټ هیڅ چا نسوای فتح کولای، توریالي خوشحال خان دا کوټ مات کړ، او په لاهور کي د شاه جهان له حضوره څلور لکه روپۍ انعام ورکړه سو، او د دوه نیم لکو روپو پټي وروبخښل سو[٦].

خوشحال خان که څه هم د مغولي دربار تر اثر لاندي و، او د مغولي پاچهانو په اطاعت یې ځان مکلف ګاڼه مګر ده د خپل قوم په منځ کي بشپړ استقلال درلود او د مغول مریي توب یې هیڅکله د خپل قوم له پاره نه خوښاوه، شاه جهان هم فقط د پښتنو آرامي غنیتمت ګڼلې او د دوی داخلي آزادي یې نه ور ورانول، خان پخپله وایي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

د هـــــــــغه دور پاچا و
قدردان شاه جــــــهان
د پلار ځای یې و ما راکړ
په اولس سوم حکـــــمران
که د توري که د ورکـــړي
هیڅ مي پرې نښو ارمــان
واړه دېرش زره خټك دي
درست زما دي په فرمان
درست خټك ځما په دور
نامــور ســــــو په دوران

مگر تر شاه جهان وروسته چي د ده زوی اورنگزېب عالمگير خپل پلار بندي کړ او نور وروڼه یې یا مړه یا مغلوب کړه او په ۱۰۶۹ هـ کي پاچا سو، ده د خپل پلار طرفداران او درباریان ټوله ورکول، نو خوشحال خان خټك د پښتنو ملي مشر هم چي د شاه جهان له ملگرو او مقربانو څخه و، او اورنگزېب بېرېدی چي مبادا دی به د شاه جهان د خلاصۍ کوښښ وکي، نو یې وغوښته چي پښتانه مخذول کړي او خان هم ورك کړي.

پښتانه خو طبعاً آزادي غوښتونکي دي، او بل چاته سر نه کښته کوي، او پر خپل استقلال مين دي، خاص بیا خوشحال خان چي یو
صحیح پښتون سردار و، نو اورنگزېب خو دی په قوت سره نسوای ماتولای، له دغه جهته یې دروه او ټېټال ورسره وکړ، او خان یې په غوړه ژبه او احترام خپل دربار ته وغوښت، له بلي خوا یې د ده خپلوان
هم د خانۍ او منصب په ژمنه او رشوتو او روپو وغولول چي خان د پاچا دربار دهلي ته ورواستوي، خوشحال خان که څه هم ډېر پوه او تجربه
کار سړی و، مگر د پاچا په عهد او قول او د خپلوانو په اصرار وغولېدی، او یوازي پېښور ته ولاړی، د پېښور حاکم د مغولي دربار په نغوته دی بندي کړ، او تحت الحفظ یې دهلي ته واستاوه، خوشحال خان د روژې په منځ کي د ۱۰۷٤ کال دهلي ته ورسېدی او دا د پښتونخوا د بڼ خوشنوا بلبل، هلته دمغولو په بند کي تر څلورو کالو پوري بندي پاته سو، که څه هم د ده قوم په اتفاق د ده د خلاصۍ له پاره ودرېدل او غوښته یې چي مسلح حرکت په دې باب کي وکي، مگر خان دوی منع کړل، او له جنگه یې وگرځول.

خوشحال خان خپل د بند حوادث په یوه حبس نامه کي چي (۲۲۰) بیته ده ویلي دي او په خپل بند کي یې د وطن په بېلتون کي ډېري سوځوونکي نارې او غلبلې وهلي دي :

د هیواد یاران مي هر زمـــــان یادیږي
چي یې مخ په خـوب کي ووینم وویاړم

خوشحال خان څلور کاله په ډهلي او رنتهبور کي بندي و، وروسته نو ایله سو اما هره ورځ به دربار ته حاضرېدی او د وطن د تگ اجازت یې نه درلود په دغه حال کي داسي شکوه کوي (٤ د رجب ۱۰۷۷ هـ) :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

هـــــــره ورځ ورتله دربار ته
گـــــــوره دا څه مشقت دی
د بل حـــــکم پرې زندان سي
چي پر خپل حکم عادت دی
نه شیرین خواږه یاران سته
نه د چا ســـره صـــحبت دی

په پای کي خوشحال خان په اگره کي په ملگري د خپلو خپلوانو فرصت وموندی او خپل وطن ته راغی، دلته نو بیرته خپل قوم پر ده راټول سو، او په وارو وارو یې د مغلو سره سخت او لوی جنگونه وکړل، او د پښتنوالي هوډ یې تر سره کړی، او پښتانه یې د خپلي آزادۍ د ساتني له پاره د مغولو په مخ کي ولاړکړه، مگر د یوې خوا د هند د دربار رشوتونو او روپۍ او د بلي خوا د خان د زامنو او خپلوانو نفاق، دی و کار ته نه پرېښو:-

زه غلیم د اورنگزېب یم
ســـــر په غره په بیابان
زه په ننگ د پښــتانه یم
دوی نیولي مــــــغولان

مغولیه دربار ډېر مبالغ د پښتنو د بې اتفاقۍ او د خان د ناکامۍ له پاره وشیندل، او د خان زامن یې له ده څخه پر خلاف کړه، خوشحال خان غوښته چي دوی د پښتو ننگه او هوډ پر ځای کړي، مگر دوی د مغولي دربار په رشوتو او روپو له ده سره ملگري نه کوله، او پخپله عیاشي بخت وه، له دغه سببه نو خان پخپل کلام کي هر ځای د دوی له لاسه شکوه کوي:

زویو می خوی د ختکو نور کړ
ځما په نقش یې پوري اور کـــړ
وخت د گـــــــټني د نام و ننگ و
بدو زامنو راڅخه خــــــــپور کړ

خوشحال خان   په دغه وخت کي چي دَ مغولو قوا دَ ده په بیرته نیو لو بخت وه هری خواته دَدُوی په مقابل کښ سفرونه اوتبلیغو نه کړي دي څوچه په پاکي اورنگزېب پخپله ناچارسو، د ده مقابلې ته راووت.

اورنگزېب پاچا زړه ډك په لاهــــــــــورراغی
گوره کانده به څوك وران څوك به ودان سي

خوشحال خان تقریباً دوه کاله د مغلوله امپرا طوریگ سره دمړانی مقابله وکړه دوه کاله پخپله اورنگزېب داټك پر غاړه ورته پروت
و:-

اورنگزېب راته یوکال وسو چه پرو ت دی
په صورت حیران پرېشان په زړه افـــگار

(c) ketabton.com: The Digital Library

په پای کي چي د مغولو پاچا ، په قوه د پښتنو له ما تولو څخه عاجز سو، نو يې د رپو په زور پښتانه سره بېل کړه ، او د خان زامن او خپلوان يې پرده راولاړ کړه :-

خزانې د هندوستان دي راخورې سوي

سره مهران دي ننو زي په كــــــوهسار

خوشحال خان هرځای له خپلوانو او زامنو څخه شکوه کوي، او د مغولو د کامیابۍ او بري ذریعه هم دوی ګڼي:-

په بل غـشي بل ټوپك ويشتلی نه يم

كه ويشتلی يم خوبيا پخپل ټوپك يم

د خوشحال خان سوانح ټوله په مشقت او تکلیف لړلي دي، د مغولی دربار د رقابت او مېرځۍ تاب په هغه وخت کي بي له دغسي مېړه او ټينګ پښتونه بل چانه درلود،دا ورنګزېب حکم د آمو له غاړي تربحر هنده پوري جاري و، او د مغولو د جهانګیرحرص او شهوت د پښتنو آزادي هم محو کوله، او نې غوښته چه دغه سپېڅلی او غیور قوم پخپلو غرو کي آزاد وي ، نو يې د خان و زو ی بهرام ته د خانۍ تطمیع ورکی، چه خان ګرفتار کړي.

خوشحال خان چي اوس نو سپين ږيری اوزوړ سوی و، خپل مشر زوی اشرفخان متخلص په هجری ئې د قوم خان کړ، مګربهرام خان اشرف خان ونیولی او په ۱۰۹۳ هـ کي يې د مغولو په لاس ورکړ، چي لس کاله په بیجاپورکي بندی و، او آخرهم هوري مړشو(۷).

دلته نو بهرام خان د مغولو د لښکرو په قوت و غوښته چي خپل پلار ونیسی، سره د دغه چي خان خورا زوړ و د (۷۷)کالو و مګر ګرفتاريې نه کړ، او افريدي ته جنی ولاړ(۸) او انزوا يې غوره کړه، په ادبي ژوندون کي يې د کتاب او قلم په ملګري د خپل حيات اواخر تېرول.او د پښتنو په لويو غرو کي يې د ادب او علم په رڼا ژوندون كاوه :-

پسله بند دی دا عـــــــزم

د خوشحال د خـــــاطر جزم

يا نيولی مخ مـــــــــكې ته

يا مـــــــــــغلو سره رزم

يا يو كـــــــنج د غره نيولی

نمونځ، روژه د لــوستو بزم

عالم خوشحال خان :-

خوشحال خان په کوچنیواله کي د خپلی زمانې مروج علوم ټوله ويلي وه، د ده له کلام ښه ښکاره کېږي، چي ده اسلامي علوم لکه فقه، حديث، تفيسر، او نور عقلي او فسقې علوم لکه منطق، حکمت، او ادبي علمونه او د فصاحت او بلاغت اصول لکه معاني، بيان، عروض قافيه او نور ټوله ويلي او عالم و. خوشحال خان سني مذهب مسلمان او حنفي و، دی وائي:-

د مذهب ښښتن څلور دي پنځه ندي

حنفي سني مذهب د دين په كــار يم

(c) ketabton.com: The Digital Library

خوشحال خان په هرکار کي د اسلامي شريعت پيرو و، او د خرافاتو او مزخرفاتو چي په دين گډشوي دي، مخالف و، او هر کله يي په دغه لارکي ښوونه او تبليغ کاوه:-

هر چي شرع فرمايي په هغه کارکړه

مه عمل کــــــوه په رسم په دودونه

علاوه پردې خان په تصوف او روحاني خوا کي معلومات لري چي په نورو مخو کي بې تفصيل و سي.

شاعر او اديب خوشحال خان :-

پښتو شعر ترخان د مخه:-

هغه وخت چي خوشحال خان په دنيا کي د ادب، و پښتو ژبي ته يو مخلد او جاويد خدمت کاوه په دغه وخت کي د پښتو ژبي ادب ډېر محدود و، د پښتو د ادب د ژوندون تاريخ درې برخي لري.

(۱) لمړی دوره خوله ابتداء څخه بيا تر نهم هجري قرن پوري ده، چي په هند کي د مغلو او په ايران کي د صفوي کورنۍ پاچهي وه، تر دغه د مخه د پښتو اشعار ټوله طبيعي او غير مصنوعي وه، او هغه سندري او نارې وې چي د طبيعت تر اثر لاندي به پښتنو ويلې، د اتڼ نارې، لنډۍ، سپرې بدلي، او نور اقسام چي اوس هم سته، د دغه عصر ادبي آثار دي.

(۲) دوهمه دوره چي د مغولي بابر او د هند د پښتنو پاچهانو لودينا نوله آخره عصره څخه (۹۳۰هـ) بيا تر سنه (۱۰۰۰ هـ) پوري رارسېږي، دغه اويا يا اتيا کاله د پښتو شعر نيم مصنوعي دی، يعني نه پوره پرزاړه حال طبيعي دی، او نه پوره د صنعت او عروض او قافيه تر اثر لاندي سوی دی، په دغه دوره کي ډېر ادباء او ليکوونکی شته، لکه.

اخوند دروېزه د ننگرهار، شيخ ملي يوسف زی، اخوندقاسم، ملاالف هوتك،کريم داد، بازيد(پيرروشن) چي د دغوټولو آثار نه پوره عروضی اشعار دي او نه پوره طبعيی.

(۳) درېيمه دوره د پوره عروضي او مصنوعي اشعارو ده، چي پښتنو اديبانو خپل شعرپر عروض اوقافيه او فنو نو د بلا غت برابر ويلي دي ، او له دغه عصره څخه چي اوس درې نيم سوه کاله کيږی ، د پښتو اشعارو عروضي دوره شروع سوې ده ، په دغه دوره کي ترخوشحال خان د مخه ميرزاخان انصاري، او ارزاني او دولت، او واصل او قلندر تېر سوی دي، چي خان ئې پخپله ذکر کوي:-

د ميرزا دېوان مي ومانده په گـــــوډي

مسخره مي ارزاني خوېشکي زمند کړ

خو شحال خان د ادبي مکتب مو سيس:-

تر خوشحال خان د مخه که څه هم څو تنو عروضي اشعار ويلي دي ، مگر هغه خدمت چي خان پښتو ته کړي او په دغه اندازه ډېر اشعار چي ده ويلي، او پرې يېښي دي، له نورو څخه نه دي ليدل شوي ، د ده اشعار تقريباً څلوېښت زره بيته ته رسېږي هغه انقلاب چي ده د پښتو ژبي شعر ته ورکړی دی، نو دی هر کله په حيث د مؤسس او پلار د پښتو شعر منل کيږي. تر ده وروسته چي ټول ادباء راغلي دي په فکر او ډول کي يې دی مقتداء دی، د ده له نسله څخه نور مقتدر

(c) ketabton.com: The Digital Library

ادیبان هم پیدا سوي دي ، چي موږ بې پر خپل موقع ذکر وکړو.

شعرا وشاعري خو د انسان په خټه اخښلې سوېده، او ادب د انسانیت یو لوی او مهم جز دي، لکه ارسطو د یونان فیلسوف چي ادب د
فطرت محاکات او نقلي د انساني تأثراتو بولي، دغسي هم د پښتو
ادب ټوله پر دغه علمي کلیه باندي بنا سوي دي خاص بیا د خوشحال خان ادبیات او آثار ټوله حاکي له هغو ذهني تاثراتو څخه دي چي
ماحول او محیط د ده په زړه کي کرله، دي د فطرت ترجان او د طبیعت ویونکې ژبه ده ، هر څه چي ویني، هغه په ښه ډول په وینا تصویر کولای سي!

خوشحال خان په هرراز شعرکي قوي لاس لري، عشقي، اجتماعي، فلسفي، وطني، اخلاقي او حماسي اشعار ډېر لري، د انساني فضائلو او دپښتنوالي د ښېګړو په بیان کي خو شحال خان یو پوره مو رالیسټ (اخلاقي) او ریالیسټ(حقیقي) ادیب دي، په نقد او ادبي شجاعت کي هم ساري نلري، اما په دنیا کي دخیالیت او ایډیالیزم هم دومره جګ دی، چي لږ څه نور څوك پسي رسېدلای سي!

خوشحال خان موسس د هغه ادبي مکتب دی، چي وروسته ټولو د پښتو ویونکو او ژبه ورو خلقو د ده تقلید کړی دی، دی د خپل سبك استاد دی، نو ځکه موږ ده ته د پښتو پلار ویلای سو.

ما خوشحال چي په ښتو شعر بیان کړ
د پښـــــتو ژبه به اوس په آبوتاب سي

موار نه اومقایسه :-

د پښتو شعر که څه هم په ډېرو شیانو او خواصو کي د پارسي او عربي اشعارو سره نژدېوالي او قرب لري، مګر بیا هم ځکه چي محیط او د قوم ذهني او روحي خواص پر ادب اثر لري،نو د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزایا لیدل کیږي، خان یو مبتکر پښتون دی، د ده فکر په دنیا کي د ادب یوازي مقلد نه دی، بلکي له ځانه هم مضمون را ایستلای سي، د دې خبري اثبات د ده دکلام مطالعه کوي، مګر دلته موږ لنډه اشاره ورته کوو.

د عشق دنیا او د میني نړۍ یوه بېله دنیا ده ، د عاشق قلبی وار دات او د ده تأثرات پر بل چا نه قیا سېږي، مګر ملي خواص او اولسي ممیزات هر کله په دغه دنیا کي هم او ځارېږي، او لکه چي ادب د روحي تجلیاتو هنداره ده، دغسي ټوله ملي ښېګړی پکښي بریښي!

پښتانه خو په فطرت کي ملي غرور او د روح لوړ تیا لري، پښتون هیڅکله او په هیڅ ډول داسي خضوع نه کوي، چي د ده ملي غرور ته دي صدمه و رسېږي.

شبلي نعماني په شعرا لعجم کي لیکي، چي نسبت و پارسي شعر ته په عربي شعر کي شاعر هرځای غزت د نفس او غرور ساتي ، مین که څه هم وخپل محبوب ته اړ وي او وصال ئي غواړي، مګر دي دګدا په څېر نه دی ، البته جانباز دی ، مګر غلام نه دی، ومصیبت ته د میني تیار دی، مګرذلیل ندی.

مثلاً یو عرب ادیب خپلي میني ته داسي خطاب کوي:-

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلاتحسبي اني تخشعت بعد كم

ولا انني بالمشي في القيد اخرق

يعني: دا گمان مکوه ، چي زه په تاپسي خاشع سوم، او نه په بند سره زه له يو نه پاتېږم[٩] بل ځای عاشق وخپلي مېني ته داسي وايي، چي ضمناً د خپل قوم مېړا نه او توريالیتوب ورښکاره کوي:-

اذا اسودجنح الليل فلتات ولتكن

خطاك خفافاً فان حراسنا اسد[١٠]

يعني: چي ماښام د شپې وزر تور سي، نو راسه، مگر پلونه ورو ورو ږده چي زموږ ساتونکی زمري دی.

مگر په پارسي ادب کي عاشق د مېني په دنيا کي ځان دومره بايلي او بېخوده کيږي او د معشوق په مخ کي ځان دومره کښته کوي، چي ځان سپي هم بولي،

سحر آمدم بکویت بشـــــــکار رفته بودی

تو که سگ نبر ده بودی به چي کار رفته بودی

حافظ وائي:-

شنيده ام که سگان راقلا ده مي بندی

چرا بگردن حافـــــظ نمی نهی دسنی

د پښتو شعر که څه هم له يوې خوا شديداً د پارسي تر اثر لاندي سوی دی، او ادباو هرکله د غسي خيالات او افکار ذکر کړي دي، مگر بيا هم ځای ځاي د پښتنو الي د روح لوړ تيا يې په کلام کي ښکاره کېږي، او پښتون عاشق هيڅکله ځان نه سپکوي، او خپل غرور او د نفس مناعت نه بايلي، په هغو ځايو کي چي د نورو په تقليد څه ويل سوي وي، دا سي اشعار بېل دي!

د خوشحال خان په کلام کي د پښتنوالي لوړ او ژوندي روح ښه ځلېږي، مثلاً په دې بيت کي د ځان لوړ تيا په څه ښه ژبه محبوب ته سي:-

مرگ لــــــره واړه د دهــــــــلي لښـــــــکر راغلی

ته لا د خوشحال په مرگ ځان روغ نه گڼې ننگ کړې

سربازي او توريالي توب په عشق کي هم د ده سره ملگري دي، او کورټ د ذلت او تحقيرکار نه مني :-

يا به سره د خپل ورمېږ په وينو رنگ کړم

يا به کُښل کړم دغه ستا شونډې ملوکي

يا :

مگر تا څخه ســـــــامان د سلطنت دی

چي په هوړ مي سپينه خوله غواړې ختکه

يا :

(c) ketabton.com: The Digital Library

په درست جهان به نه وي يو دما غوندي رسوا بل
ورځم توره وكښـــلې چي مـــــين واروم پر تا بل

د پښتنو عشق هم ښكاره او سپېڅلی دی، پټ پټانه نه لري، په نره توره مينه كوي، د عشق په دنيا كي خو مين او معشوق ډېر د راز ساتنه او پټول خوښ لري، او نه غواړي چي څوك په خبر سي.

زشوق ميروم و سوی تو ننگرم در بزم
برای آنكه فتد غير در گـــــمان دگر

عاشق له بيري د اغيارو او رقيبانو د خپل محبوب حال هم په ښكاره نه پوښتي :

بهر مجلس كه جا سازم حديث نيكوان پرسم
كه حرف آن مه نامهربان را درمـــيان پرسم

مگر د پښتنوالي په دنيا كي دا پټ پټانی نسته، د پښتون مينه او ميرڅي رډه بده ده، خوشحال هم وايي :

زه خوشحال كمزوری نه يم چي به ډار كړم
په ښكاره ناريې وهم چي خــــوله يې راكړه

د خوشحال د عشق ميثاق داسي ټينګ دی :

كه يې سر درومي له تنه، نـــور په نه سي
د خوشحال چي د خپل يار سره ميثاق دی

خلاصه :-

د خوشحال خان په كلام كي هر ځای د پښتنوالي روح ښكاره دی، هغه چي په تقليد د بل چا ويلي سوي دي، ږېل دی.

كه مي حلق له تندي وچ سي په همت كي
پروا دار كله په حوض د كـــــــــوثر يم

نور د ده پښتني ادبي مزايا، د پښتنوالي او حماست په بيان كي وګورئ :

په دغه ډول د خوشحال خان كلام معنوي او مادي مزايا لري، خاص بيا په علومو د فصاحت او بلاغت پوه دی، اسرار د بيان ورمعلوم دي.

صنعت او ابتكار :

د خوشحال خان په كلام كي علاوه پر نورو ښېګڼو او معنوي خواوو ظاهري بدايع او صنايع هم سته، د شعر ټوله اقسام لكه غزل، قصيده، مثنوي، رباعي، قطعه ، تخميس، تسديس، ترجيع او نور لكه حماسه، رثاء لري. معشر او مربع اشعار د ده ابتكار دی، چي په پښتو كي يې ويلي دي.

شعري صنعتونه او بدايع يې په كلام كي خورا ډېر دي، د (۱۰) مخ لومړی بدله او د (١٤) مخ (سترګي ستا) بدله د ذوالقافيتين مع الحاجب فن دی، په دغه ډول ذوقافيتين اشعار ډېر لري، په دې بيت كې صنعت د طباق راوستلی دی :

(c) ketabton.com: The Digital Library

ښه چي سپين د زهد ليري له ما گـــــرځي
چي د تورو ته نژدي سي سپين هم تور كا

ته ښادي كړه زه به غم كړم
تا خندا زده زمـــا ژړا زده

يو وصال د ښو يارانو بل هــجران دی
چي خوشحال يې په خندا په ژړا كړی

په دغه آخرني بيت كي صنعت د لف و نشر مرتب هم سته، په تجنيس كي هم خان ښه لاس لري :
دوې دي توري ستركي لكه دوې تـــوري بلا
دوې دي توري ورځي لكه دوې توري تر ملا

هغه كار لكه دوه تورو ستركو وكا
هسي كار نه سي په تورو په لښكر

چا به راكړه په پالنگ دا هسي كښلي
كه مي نه وي په ازل په قسمت كښلي

د خان په كلام كي صنعت د ذولسانين هم ډېر راغلی، دی پښتواو پارسي او هندي كډوډ سره وايي، لكه په ۷۱، ۱۰۲،۲۰۷،۳۷۳،۳۸٦ مخو كي چي ليكلي دي، په (۳۳۷) مخ (راته نيسي الخ) او په (۲۳٤) مخ (ښايسته الخ) صنعت د ردالعجز على الصدر دی. د (۸٥٤) مخ په آخرنۍ رباعي كي صنعت د درو ټكو كلمو دی، او په دې رباعي كي صنعت د لزوم د متصل الحروف او تجنيس مراعات سوی دی :

ښې چين چين څني پښتنې جني
په شـــــين شين ځي شين جـــني
نن نغتي نشي تـــشي پُښـــــتني
تشي پښتنې فتـــــنې شي ځني

دغسي هم د كتاب د پای په مخو كي صنعتونه د رقطا او غير منقوط او نور راغلي دي، خوشحال خان په ادا د نريو نريو خيالو او تازه افكارو غښتلی دی، ډېر ځله داسي مضامين وايي چي بالكل نوي وي، ابتكار د ده د كلام ګېڼه ده، مثلاً په دې يوه بيت كي ده يو جهان ابتكار او ډېر مضمون ځای كړی دی.

د عشق په دنيا كي مانې، او د محبوب خوابدی دومره يو مبتذل او مستعمل مضمون دی چي هر شاعر څه پكي ويلي دي، محبوب چي خوابدی سي البته پر مين باندي ستم كوي، مگر د مين زړه چي هغه پرهارونه غواړي، هغه لا نه

(c) ketabton.com: The Digital Library

مومي، ځکه چي د میني پرهار تر هر څه خوږ او خوښ دی :

خویش را بر نوك مژگان ستم کیـــــشان زدم

آن قدر زخمی که دل میخواست در خنجر نبود

د عشق دنیا عجیب نړۍ ده، ترخه پکي خواږه کیږي، او زهر پکي ګنی ښکاره کیږي.ښکنځل خو ترخي دي، مګر د عشق په دنیا کي ښېل خوند لري :-

دشنام دهی و بر لب تو

روح القدس آفرین نوید

خلاصه چي په عشق کي د ماښي د دنیا واردات خورا ډول ډول او راز راز دي، خوشحال خان په دغه بیت کي اعجاز کوي :

په ماښي يې مرده شويو کره عيد وي

په خندا يې جـــــــوهري کره ژړا وي

لومړی خو په دغه بیت کي صنعت د طباق او تضاد سته، د ماښي، اختر، خندا، ژړا تلازم ډېر خوږ دی، مطلب خو دا دی چي د عشق وژلی او د محبوب د مګاښي مقتولان خورا ډېر وي، ولي چي مقتولان ډېر سي البته مرده شوی خوښيږي او په خندا خو مرغلري له خولې څخه راتووي، نو چي مرغلري ډېري سي، البته وړيا کيږي، او د جوهري او مرغلري والا بازار کوټه کيږي، د کلام يوه لو برخه ساقطه ده، مګر مطلب ښه روښانه او اوڅار دی.

دا قدرت د بيان او په عين وخت کي فوق العاده بلاغت د خان د کلام له خصوصياتو څخه دی. په دې رباعي کي چي ابتکار سوی دی هم خورا خوږ دی :

چي آئينې ته ښــــــکاره ديدار کړي

آئينه درسته سره ګــــــــــلزار کړي

چي شونډي کېږدي د جام پر مورګو

اوبه په جــــــــــام کي رُب انار کړي

د فکر قهرمان :

د شاعر او اديب نظر تر نورو رسا دی، هغه چي شاعر يې ويني هر څوك نه ويني، په پسرلي چي سره او زرغونه ګلان له مځکي څخه راووزي، وګړي خو دا ګلان د ننداره او خوند په سترګه ويني، نشاط او خوښي ځني مومي، مګر شاعر عبرت ځني اخلي، او ګوري چي دا خاوره چي نن ګلان ځني غوټيږي، پرون د کوم انسان د بدن خاوره وه !

دا فکر په شاعر کي خورا زوږ دی، هر چا څه پر ويلي دي، ابوالعلاء معري (٤٤٩ هـ) د عربي مشهور فيلسوف ژبه ور وايي :

حفف الوطاء ما اظن اديم ال

ارض الامن هذه الاجـــــساد

و قبيح بناوان قدم الــــــعهد

(c) ketabton.com: The Digital Library

و هو ان الآباء والاجــــــداد

يعني : قدمونه پر مځکه ورو ورو ږده، ولي چي دغه مځکه زموږ د نيکونو بدنونه او اجساد دي. د ادباوو تر منځ توارد او د فکر توافق دی، عمر خيام بلخي هم دغه مضمون ښه ويلی :

هر سبزه که بر کنار جوئی رســــته است

گوئی زلب فرشته روئی رســــــته است

تا بر لب ســــــــبزه پا به خواری ننهی

کان سبزه زخاك لاله روئی رسته است

سعدي هم وايي چي يوه ورځ مي ترښخ پر مځکه ووهله، دا ږغ ځني راغی :

که زنهار اگر مردی آهســــــــته تر

که چشم و بناگوش و روی است وسر

د هندوستان مشهور اديب غالب دهلوی هم دا مضمون داسي وايي :

سب کهان کچهہ لاله و گل نمايان هــــــو گئين

خاك مين کيا صورتين هونگی که پنهان هوگئين

يعني په خاورو کي ښکلي بدنونه پټ سوي دي، له هغو څخه لږ اوس د غاټوی په شکل راوتلي دي.

د خوشحال خان زوی عبدالقادر خټك هم دا مضمون په پښتو داسي ويلي دي :-

قدم په ورو ورو په احـــــتياط ږده

چي توري خاوري ښکلي مخونه دي

مگر خوشحال خان په فکر کي مبتکر دی، دا زوړ فکر ده په نوي ډول اما خورا خوږ ادا کړی دی، چي زما په عقيده تر ټولو ادباوو اوړي، که د تقدير په سترگه ورته وگورو، البته راښکاره به سي، خان وايي :-

چي هونبره ښه مخونه په دا خاورو کي په گور دي

چي ديو لره ورډرومم گور و مـــــــــا وته ارم دی

وگورئ مضمون هغه مبتذل او زوړ مضمون دی مگر د پښتانه فکري ابتکار خو د نورو تقليد نه مني، خان هغه مضمون په داسي ډول ادا کی، چي ساري نه لري.

نو خوشحال خان لکه د توري او ميدان قهرمان چي دی، دغسي د فکر او ادب قهرمان هم دی که د خبرو له اوږدوالي څخه نه بېرېدای پر دغه موضوع به مو اوږده څېړنه کړې وای، مگر اوس په دغه قدر اکتفاء کوو.

نقاد خوشحال خان :-

نقد د ادب يو مهم ټوك دی، د نوي دنيا په اصطلاح ادب بې له نقده هيڅ قيمت نه لري، بلکي مؤثر او گټه زېږوونکی ادب هغه دی چي د نقد په گېڼه ښکلی وي.

پوهان وايي : چي ادباء او شعراء په خپلو ادبياتو او نارو او غلبلو سره ملتونه ويښوي حال يې وراړوي، او د لوړتيا پر خوا يې بيايي، رشتيا هم دا ده، ځکه تر هغو چي يو اولس پخپله کښته والي پوه نه سي، او خپل عيوب او گوډي

(c) ketabton.com: The Digital Library

وراني ورښکاره نه سي تر هغو په اصلاح کي برى نه سي ميندلاى، ځکه نو نقد په ادب کي هم هغه موقع لري لکه په اجتماع کي چي يې ميندلى دى.

په دې باره کي د لويانو او تېرو مېړو څخه ډېر اقوال او د ګټي ډکي ويناوي سته، قولوالحق و لو على انفسکم، نبوي حديث شريف دى، چي دغه اساس ته نو په نوې ژبه ادبي شجاعت وايي.

خوشحال خان خو په نقد کي زيړه او قوي ژبه لري، خاص بيا د پښتنو معايب او ځني بد خويونه په غندنه سره يادوي، او هر ځاى زيار کاږي چي دوى پخپلو عيبونو وپوهوي او د اصلاح خواته يې راولي، د ده د نقد ژبه ډېره تېره ده، پخپله وايي :-

ځما ژبه نه ده اور ده

ګـــزارونه د ټوپك كا

خوشحال خان لکه د توري مېړه چي دى، قلم يې هم په نقد کي د توري کار ورکوي، د توريالي قلم ښايي چي دغسي وي:-

آفرين دي پر ويلو سه خوشحـــاله

چي د توري رژول کړې په قلم کي

خوشحال خان هر کله د پښتنو پر تېر عظمت چي د آسيا د يوې لويي برخي شاهنشاهان وه، افسوس کوي او هغه په خورا حسرت يادوي، قوم ويښوي، او د دوى د زاړه عظمت پر تحصيل ګماري :-

که رشتيا وايم شېرشاه دا هـــسي نه و

لکه موږ يو نه پيدا له کوهســــــــــتانه

پښتانه چي بې ننګي کا څوك يې څه کا

ګورستان لره به درومو له ارمــــــــانه

د ختـــــــــکو د نفاق له ناپوهـــــــــيه

يا چي غـــــم لرم، له خـــــــپله خـاندانه

چاته وايم څه به کښم څه هــونبره ندى

چي تمام سي له مذکــــــــــوره له بيانه

په نورو ځايو کي هم پر خپل قوم سخت تنقيدونه کوي، لکه : په ۱٦٨، ۳۹۳، ۲۵۱،۲۷۲،۳۸۵، ۷۲۷ مخو کي.

اخلاقي خوشحال خان :-

د خُلق په تعريف او د اخلاقو په خصوص کي د بشريت د پوهانو فکرونه مختلف او ډول ډول دي، چي موږ دلته لنډه اشاره ورته کوو، د انسانانو په زړو آثارو او هغو کتابونو کي چي اوس نو تر هغه زاړه کتابونه انسان ته نه دي پاته، مثلاً د هند په رګ ويد، او د زردشت په اوستا، او بيا په تورات شريف او د چين د کنفوسيوس او د بودا او نورو ټولو زړو آثارو کي اخلاق او د اخلاقو ښه ذکر سوى دى.

که څه هم اخلاقيات د فلسفې يو مهم ټوك دي، مګر داسي ښکاره کيږي چي پر اخلاقي مسائلو تر فلسفيانه

(c) ketabton.com: The Digital Library

بحث دمخه هم په انسان کي اخلاقي حس و، په ساده ژبه د اخلاقو تعريف داسي کيږي، سړی به څنګه عمل او څنګه ژوندون کوي؟ د انسان افعال تر مختلفو مؤثراتو او محرکاتو لاندي دي، محيط، ارث، تربيه، دودونه، رسوم دا ټوله پر اعمالو اثر کوي، نو اخلاق د عملي ژوندون له پاره ځني قواعد او ضوابط دي[۱۱].

په يونان کي د پوهانو نظريات د اخلاقو په باب کي يا دا وه چي اخلاق ټوله پر ذوق او خوند بناء دي، ٤۰۰ کاله تر ميلاد دمخه ارسيتيبس پر خوند Hondonisme د اخلاقو سته ايښې وه، تر ده وروسته د ده نورو ملګرو يا شاګردانو لکه اپيکور (۳٤۲ _ ۲۷۱ ق.م) Epicur د ده نظريه تعديل کړه، مګر يوه بله ډله چي د دوی مشر سقراط (٤۷۰ _ ٤۰۰ ق.م) Socrates او وروسته نو افلاطون Plato (٤۲۷ _ ۳٤۷ ق.م) او بيا ارسطو Aristotle (۳۸٤ _ ۳۲۲ ق.م) غونډي نامتو پوهان په دغه ډله کي دي، دوی هغه اخلاقي نظريه واړوله او ويې ويل چي زموږ په اعمالو او خواهشو کي مطلب زموږ سعادت دی، او سعادت هم په ښو اخلاقو اړه لري، ښه اخلاق په پوهنه (معرفت) سره مينډل کيږي، سقراط اجتماعي سعادت تر شخصي سعادت دمخه کوي، افلاطون له سقراط سره په دې نظريه کي چي پوهنه د ښو اخلاقو سته ده ملګری دی، او سعادت او ښه اخلاق هم غبرګولي سره بولي، ارسطو هم سعادت خيراعظم ګڼي[۱۲].

رواقيون (چي د يونان د فلاسفه وو يوه ډله ده) پخپله فضيلت بالذات مقصد او غرض ګڼي، چي په زيار سره يې انسان مينډلای سي، خلاصه د اخلاقو پر اصل د پوهانو آراء مختلف دي، مګر دغه خبره چي آيا اخلاق اکتسابي دي که ارثي هم تر څېړنه لاندي ده او پوهان ډول ډول آراء پکي لري، سقراط د فضيلت اساس عقل ګڼي، نه عادت او تربيت، مګر ارسطو وايي چي فضايل د عقل او حکمت په ښوونه تر تربيت او مشق او پالني لاندي موندل کيږي[۱۳] په اسلامي پوهانو کي شيخ محی الدين عربی (٥٦۰ هـ) وايي چي خُلق د نفس هغه حال دی، چي په انسان ټوله کارونه بې اختياره کوي، خُلق ځيني وخت غريزي وي او کله کله په رياضت او زيار مينده کيږي[۱٤] د اسلام بل اخلاقي فيلسوف ابو علي ابن مسکويه هم عيناً د ابن عربي ملګری دی، دی خير هغه شی بولي چي انسان د خپل ژوندون مقاصد په حاصلوي، يا يې په تکميل کوي، دی د ښو اخلاقو په فطريت او اکتسابيت کي جلا رأيه لري، وايي : چي ځيني خلك فطرتاً او په خټه کي فضيلت لري، ځيني بيا فطرتاً بدخُلقه وي، ځيني داسي وي چي نه ښه وي، نه بد، د دغه سړي نو په روزنه او تربيت او عادت سره ښه کېدلای سي[۱٥] د ابن مسکويه نظريه هغه ده، چي جالينوس يوناني فيلسوف يې هم دمخه ملګری و [۱٦] اوس نو دا خبره هم څېړنه غواړي چي آيا د انسان په خټه او سرشت کي ښه اخلاق اخښلي دي که بد؟

زيوس Zeus يوناني رواقي فيلسوف (۳۰۰ ق.م) ښه اخلاق طبيعي او بد خوی کسبي ګڼي، دی وايي انسان د ښو اخلاقو سره زېږي، بد اخلاق وروسته مومي[۱۷]. حضرت امام ابو حامد غزالي (٤٥۰ _ ٥۰٥ هـ) چي د اسلام يو اخلاقي فيلسوف او عارف دی هم وايي چي د سړي زړه يوه روڼه هنداره ده، او د بدو اخلاقو لوګی پر کېني، حضرت غزالي په دې فلسفه کي يو حديث شريف هم راوړی چي "اتبع الحسنه السيئه ليمحيها" يعني په هر بد پسي ښه کوئ، چي هغه وزدويي [۱۸]. حضرت امام د اخلاقو د ښېګڼي له پاره زيار او عادت او جهاد لازم ګڼي، او بد خويونه اکتسابي ګڼي، چي قابل د اصلاح دي[۱۹].

مګر بالعکس شيخ محی الدين ابن عربي د دې طرفدار دی چي بد اخلاق د انسان پر طبيعت غالب دي، او په جبلت کي يې بد اخلاق وراخښلي دي[۲۰].

تر دې پوهانو وروسته د اروپا فلاسفه او مفکرين هم په دغه موضوع کي متضاد افکار لري، ژون کوك (۱٦۳۳ _

(c) ketabton.com: The Digital Library

۱۷۰۳ ع) د معرفت د نظريې خاوند وايي : چي انسان له هر معنوي او ارثي اثره څخه پاك زېږي، د ده طبع چي يوه پاكه هنداره ده وروسته په تربيه هر څه قبلولي، تر ده وروسته روسو د فرانسې نامتو فيلسوف Rousseau (۱۷۱۲ _ ۱۷۷۸ ع) هم د ده ملگری دی[۲۱].

د پسيكولوژۍ علماء او ځيني نور فلاسفه لكه بركلي Berkely (۱٦۸٤ _ ۱۷٥۳ ع) او د ده ملگري خُلق د طبائعو مزاوجت او د نفس د خصائصو د نښتو نتيجه بولي، چي د خارجي عواملو تر اثر لاندي دي، چي دوی هم گويا د روسو د فكر ملگري دي، اما مالبرانش Mallranche (۱٦۳۸ _ ۱۷۱٥ ع) فرانسوی فيلسوف وايي چي : ټوله ښه يا بد اخلاق د انسان سره يو ځای زيږي، نفس هيڅ نوی شی په ده كي نه سي زياتي كولای[۲۲]. كانټ Kant (۱۷۲٤ _ ۱۸۰٤ ع) او د ده ملگري لكه فخته Fichte (۱۷٦۲ _ ۱۸۱٤ ع) هيگل Hegel (۱۷۷۰ _ ۱۸۲۱ ع) د اخلاقو په اړولو قائل نه دي، او وايي چي د اخلاقو د اصلاح له پاره د نسل او د ټولو انسانانو اصلاح ضرور ده، كانټ، يو (اصلي صورت) فرض كړی دی، چی هغه نو فطريات او غرائز دي، چي د انسان د دماغي او عصبي ساختمان تابع دي[۲۳].

شوپنهاور (۱۷۸۸ _ ۱۸٦۰ ع) چي د متشائمينو فيلسوفانو مشر دی، هم د اخلاقو په تغير قائل نه دی، مگر وروستني هغه فلاسفه چي د پداگوژي يعني علم تربيت پوهان دي، لكه هربرت سپنسر H.Spencer (۱۸۲۰ ع) نيتشه Nietzche (۱۸٤٤ _ ۱۹۰۰ ع) او نور ... د اخلاقو د اصلاح له پاره د روزني د علم طرفداران دي، سپنسر وايي : د زمانو اوړدوالی او د خارجي قواوو تضيقات په اخلاقو كي تحول اچوي چي اجتماعي فلاسفه هم په دغه قايل دي.

اسلامي اخلاقي نظريه :

اوس چي موږ د دنيا د پوهانو اخلاقي نظريات لږ څه ذكر كړه، را به سو چي زموږ مقدس دين څه فرمايي؟

اسلام خو د اخلاقو بشپړ كوونكی دی، لكه چي حديث شريف دی : "انما بعثت لا تمم مكارم الاخلاق " يعني زه د اخلاقو د بشپړوالي له پاره راغلی يم[۲٤].

د اخلاقو بشپړوالی او تكميل خو په دې صورتو كي ممكن دی :

(۱) هغه اخلاق چي په ژوندون كي لازم دي، په يوه قوم كي له دغو څخه ځني لږ وي، نو چي هغه وومي دا نو تكميل دی.

(۲) دوهم دا دی چي كوم خُلق په اندازه سره لازم وي، مگر په كوم قوم كي تر هغي اندازې ډېر وي، چي هغه ډېروالی يې لږ سي دا نو تكميل دی.

(۳) دېيم دا دی چي په يوه قوم كي د ژوندون لازمي اخلاق نه وي، نو چي دغه پكي موجود سي، تكميل ورته وايي.

اوس به نو وگورو چي اسلام څنگه د اخلاقو تكميل كړی دی :

(الف) اسلام چي دنيا ته راغی په انسانانو كي بد او ښه اخلاق گډوډ وه، ځيني اخلاق تر اندازه ډېر او ځيني تر خپله ټكانه لږ وه، او ځيني ښه خويونه كورټ نه وه، نو د دې له پاره اسلام هغه خويونه چي په اندازه كي ډېر وه لږ يې كړه، او هغه چي لږ وه حد وسط ته يې راوسته، او ځيني اخلاقي لوازم چي نه وه، هغه يې بشريت ته تبليغ كړه، د اسلام اخلاقي اساس خو اعتدال دی، چي ټول فطري قوا په اعتدال سره استعمال سي، دا اعتدال چي د اخلاقو د فلسفې اصطلاح ده، د شريعت او قرآن عظيم په ژبه صراط مستقيم ورته وايي، چي په ډېرو آياتو كي د قرآن عظيم ستايلي سوي

(c) ketabton.com: The Digital Library

دي (والذين اذا انفقوا لم يسرفوا ولم يقتروا و كان بين ذالك قواماً) يعنى د خداى مريى هغه دى چي په خرڅ كي اسراف او تنگي نه كوي، بلكي منځنى رفتار كوي.

په دې ډول اسلام خپله اخلاقي نظريه ټينگه كړه، او د انسانانو د اخلاقو د ښه كولو له پاره په تبليغ او ښوونه او تربيت قايل دى، اسلام وايي چي هر انسان د ښه او بد د تميز له پاره نفس لوامه لري، او پخپل ځان خبر دى [۲۵]، يعني د بدو په كړن كي نفس لوامه سړى ملامتوي، حضرت رسول په يوه حديث شريف كي فرمايي : (البر حسن الخلق و الاثم ما حاك فى صدرك و كرهت ان يطلع عليه الناس) يعنى : ښېگڼه ښه خوى دى، او گناه هغه ده چي ته يې خوښه نه لرې، چي نور دي په خبر سي. د دې اخلاقي نظريې طرفداران په فلاسفه وو كي هم ډېر دي، د علم الاخلاق په اصطلاح كي دغه اخلاقي پټ ضمير، يعني نفس لوامه، وجدان يا اخلاقي حاسه بولي، اسلام دغه د فطرت نقاده قوه ټينگوي، او په تبليغ او ښوونه يې په خلكو كي كري، وروسته نو د دغي قوې ټينگار په يوه بله ذريعه كوي هغه نو احتساب دى، چي په اصولو د تلقين د علم النفس پر ډول سم، د نفس لوامه او وجدان تقويه او ملگري كوي، ځكه نو تبليغ او امر په معروف د اسلام يو مهم جز دى، يأمرون بالمعروف و ينهون عن المنكر و يسارعون فى الخيرات (آلايه).

د خوشحال تربيوي او اخلاقي نظريه :

خوشحال خان د انسان فطرت او خټه و هر څه ته مستعده بولي، او د انسان د لوړتيا او سړيتوب له پاره روزنه ضرور گڼي، دى وايي چي انسان هم كښته كېداى او هم لوړېداى سي او د فطرت هر راز ارتقاء ته مستعد وي :-

دا سړى چي فرشته دى هم شيطان دى
كه سړى و خپل عمل ته نـــــگران سي
يو په بد عمل كي ځي تحت الـثراء ته
بل په ښه عمل كي پاسه په اسمان سي

په دې دوو بيتو كې د انسان د فطرت دوه پلوه وښوول، وروسته نو خپله تربيوي نظريه داسي څرگندوي :-

تربيت كه د باغوان له لاسه مـــــــومي
په هر ځاى باندي گلونه د بوستان سي
هر استاد سره چي كېني يو څـــو ورځي
د هغه هـــــــنر په ده كي نمايان ســي
د نېكانو په صحبت كي به ښه كــېږي
اوليا له اوليا نه راعـــــــيان ســـــــي
د مــــــغلو سره كېناسته مـــــغل سه
د افغان سره كه كېني نور افـغان سي
د خوشحال سره كه كېني يو څـو كاله
دا د غره خټك به واړه شاعــران سي

خوشحال خان وايي كه يو وار د سړي په بده تربيه سره بد خويونه په دماغ كي كېناسته، بيا يې بېول او لېرل

(c) ketabton.com: The Digital Library

کول هم ګران کار دی :-

که بد خوی په چا کي کېني نور عادت سي
عادت نه درومي له شـــــــــخصه په تعذیر

په دې نظریه کي د ټينګار د اعتباد چي ګوستاولوبون د فرانسې وروستني فيلسوف يې طبيعت ثانوي بولي، خوشحال خان کټ مټ لکه د اوسنی زمانې د علم النفس او د روزني علماء دغسي تفکر لري، اما په نظریه کي د وراثت او فطريت د اخلاقو هم لکه ځيني فلاسفه چي دمخه مو نظريات ذکر کړه خان صائب نظريات لري، او په بديهي الفاظو او ښکاره تمثيلاتو خپله نظريه تمثيل کوي :-

چي وودلي وي په ذات توره شړی
سپينول يې و هر چا وته دي شـــاق

یا :-

د عسل سره يې خوره خوږه به نه سي
مرغونې چي ترخه ده په ميـــــــــثاق

یا :-

که کارګه غوندي يې فهم وي خوشحاله
هيـڅ استاد به شين طوطا نه کړي ناطق

دا نظريه کټ مټ د اوسنيو لويو علماوو او د روزني د علم د پوهانو لکه ويليام جيمس د امريکا او نورو ... نظريات دي، زموږ په مشرقي پوهانو کي هم اکثر پوهان خاص بيا سعدي په ډيرو ځايو کي د دې نظريې سيله کړې ده.

د خوشحال خان اخلاقي نظريات عيناً هغه نظريات دي، چي اسلام يې لري، د انسان د فطرت انحطاط او ارتقاء قرآن عظيم په دې ژبه ښيي (لقد خلقنا الانسان فی احسن التقويم، ثم رددناه اسفل السافلين) دا خو د انسان هغه لوړتوب او کښته والی دی چي خوشحال خان يې په لوړو بيتو کي له مشکوه الٰهی څخه اقتباس کړی دی، وروسته نو په (الا الذين آمنوا و عملو الصالحات) کي چي د نبوت د تربيت نتايج دي بيا د روزني او پالني ګټي ښه ښکاره دي. خان پخپله اخلاقي او تربيوي فلسفه کي دغسي د خپل دين او قرآنه استفاده او استفاضه کړېده، او په دې ژبه دا آسماني اسرار او فيوض بيانوي :-

چي ظلوم جهول ياديږي، کُنت کنزاً هم پوهـــيږي
ته و دا ته نظر مکړه چي دا غوښي استخوان يې

دغه بدله ټوله په (٥٩١) مخ کي وګورئ. دغسي هم د ۱۱۷، ۱٦۰، ۲۲٤، ٥۱۷ مخو په بدلو کي دغه حقايق ښه بيان سوي دي.

ځکه چي خان په دنيا کي د اخلاقو د تبليغ او تربيت په ګټو پوه دی، نو دی هر کله پخپله کلام کي د ښو خويونو تبليغ او د بدو خويونو تقبيح کوي، او په ډول ډول اخلاقي مضامين لري، چي تاسي به په دې کتاب کي هر ځای خاص بيا په رباعياتو او قطعاتو کي وګوری.

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلسفي خوشحال خان :-

فلسفه خو د انسان د ذهني ارتقاء سره يو ځای پيدا سوې ده، او د فلسفې خاوندان له ابتداء څخه تر اوسه پوري په بشر کي د لوړ مقام څښتنان دي.

په شاعري کي خو هم فلسفه له ابتداء څخه ګډه وه، بلکي فلسفه د ادب روح دی، او فلسفي افکار د ټولو ملتو په شاعري کي سته، فلسفه خو د شيانو د حقايقو درك دىکماهي او پېژندنه د هغو شيانو ده چي په عقل او خارجي حواسو اړه لري(٢٦) د فلسفې لومړی حد د علومو مينه او منځ يې حتی المقدور د موجوداتو د حقايقو پېژندنه ده او پای يې علم او عمل دی(٢٧) ځکه چي شعر هم د طبيعت ترجماني، او د فطرت او ضمير ږغ دی، او د شيانو په حقيقت کي تفکر هم د انسان په خټه اخښلی دی نو شعر او فلسفه پر يوه نقطه تقاطع کوي.

د مشرق ډېر شعراء او ويونکي سړي فلسفي افکار هم لري، په پارسي کي د سعدي، حافظ، بيدل، خيام او ابن يمين او نورو کلام د فلسفې څخه ډك دی. په عربي کي هم د اموي او عباسي دورو ويونکي په شعر فلسفه ګډوي، لکه ابوالعلاء او احظل، مهيار، بشار او نور د پښتو شعر هم په فلسفه کي د پارسي او عري سره نژدېوالی لري، شعراء ډېر ځله فلسفي افکار په خپلو ويناوو کي ښکاره کوي، د خوشحال خان اخلاقي او تربيوي فلسفه خو موږ دمخه وښووله، اوس به نو د مثال په ډول د ده ځيني فلسفي افکار هم ښکاره کړو :

معنوي فلسفه :-

لکه د اخلاقو په بحث کي چي وښوول سوه، د بشر د پوهانو ډلي پخپلو افکار کي سره بېلي دي، ذوقيون د بشريت ټوله ژوندون او مصالح پر خوند بنا کوي، ماديون د ظواهرو پر خوا دي، مګر خان خو په فلسفه کي د هغه تفکر طرفدار دی، چي انسان يوازي دغه ظواهر او خوند نه بولي، بلکي ځيني معنوي و روحي خواص او مزايا هم ورته ثابت بولي، دوی وايي : ښايي انسان په دې ظاهري شيانو کي پاته نه سي او باطن صفا کړي او لرونکی د معنويت سي. ولي چي په دغو ظاهري اکثرو شيانو کي چي اساس يې ذوق دی حيوان هم د انسان سره شريك دی، حال دا چي انسان خو انسان دی، او حيوان نه دی .

خوشحال خان دغه فلسفه چي د بشر اکثر پوهان يې مبلغ دي، ډېره بيانوي د ده په کلام کي هر ځای و حقايقو او معنوياتو ته بلنه سته، او يوازي ظواهر د بشريت له پاره لازم نه ګڼي، مثلا وايي :-

د سړي قدر قيمت په اعـــــــتبار دی
چي خواږه ورځني ولاړل ګنی کاه سي

خوشحال خان وايي دا د دنيا خوندونه او لذتونه ټوله فاني دي، د فاني او بې پايه شي غوښتنه پوهي نه ده، ځکه نو انسان ته د معنوياتو پلټنه ضرور ده :-

اورنـــــګزېب چي آرايش د تخت و تاج کا
تخت و تاج به يې مرګی تاخت و تاراج کا
په جهان کـــي به يې پاتو ښه بد نــوم سي
ده زده چاري د کسرا که د حـــــــجاج کا؟

(c) ketabton.com: The Digital Library

حيرت :-

فلسفه خو د حقايقو پر درك بنا سوې ده او فيلسوف هغه څوك دى چي د دغه كاره سره مينه لري، مگر كه تاسي تېوله د دنيا فلسفه وپلټی او د پوهي خاوندان وپوښتی هيڅوك د حقيقت په درك كماهي نه دی كامياب سوی، پوهان وايي : چي د پوهۍ پای حيرت دی، سقراط هغه وخت پوه سو، چي پخپله ناپوهي وپوهېدی، د دنيا لوی لوی فلاسفه په پای كي پخپله ناپوهي او عجز قايل سوي دي، امام فخر الدين رازي د خپل عمر په پای كي وايي : (معلوم شد كه هيچ معلوم نشد)، بوعلي سينا وايي :-

دل گر چه درين باديه بسيار شتافت
يك موی ندانست ولی موی شگافت
اندر دل من هزار خورشيد بتافت
و آخر بكمال ذرهٔ راه نيافت

لامارك ويلي دي : چي زموږ ټوله علم تر دې نه زياتيږي چي موږ په خپل جهل اقرار وكړو. سپنسر د انگليسانو فيلسوف هم داسي په خپله ناپوهي قايل دی : "د شيانو د حقايقو د پوښتني په جواب كي بېله دې څه نه سوای ويلای چي په هيڅ نه پوهېږو". خلاصه د حقايقو پلټنه و انسان ته مقدور نه ده، تر دې اندازې چي ځيني فلاسفه په لا ادريت هم قايل دي، او د فلسفې پای دغه حيرت دی و بس !

فن المحبآ فما ادق فنه
متحير فيه اما الرازی

خوشحال خان هم يو مفكر او پوه پښتون دی، دی عقل د ټولو حقايقو د پلټني او تحقيق قابل نه بولي، او پر خلاف د عقليونو خپله فلسفه داسي ښكاره كوي :-

مكړه نادانه د نكړو كار دی
دا چي پرې خېژې غاښی دشوار دی
خر دي كمزوری زبون لېده سي
چي دي پر ايښی دا هونبره بار دی

خوشحال خان چي هر څه په عقلي سير كي زغرد سوی او خپله قوه يې د فلسفې په لار كي صرف كړې ده، په هيڅ نه دی پوهېدلی او په حيرت كي ډوب دی، دی وايي :-

ما چي نظر وكړ په ذرات په موجودات
گول په جهان راغلم ترې به گول دروممم هيهات
يو څادر تر ميان وي فهم پاتو سي له كاره
دا هونبره كيسي هونبره ادراك د سماوات
هيڅ ولي نبي يې درست اسرار موندلي نه دي

(c) ketabton.com: The Digital Library

لویه کارخانه ده که وګـورې کـــــــائنات

حیرت خو په حقیقت کي د فلسفې پای او نتیجه ده، له سقراطه تر ابن سینا پوري ټوله و پاخه مقام ته د فلسفې په دغه ځای کي رسېدلي دي، خان د دغه حال په بیان کي څرګنده ویناوي لري، مثلاً وایي :-

حیران یم نه پوهېږم چي زه څه یم څه به سم

له کومه یم راغلی بیا به کوم لوري ته ځـــم

جهان یو کټوری سو زه په مثل د مېږي یم

حیران پکي جاروزم لاس و پښې پکي وهم

تر دې لا لوړ یو ګام ورهیسته خوشحال خان په فلسفي ژبه د دنیا حقیقت داسي ښکاره کوي :-

دنیا وته چي ګورم کاروبار ته د وګـــــــړي

د اوړکیو تماشې دي زه یې هم ورسره کړم

د ژوندون فلسفه :-

د ژوندون اسرار خو کماهي چا نه دي موندلي، او د فلسفیانو د پلټني پای لکه لوړ چي مو وویل، دغه حیرت او ناپوهي ده، مګر د ژوندون د تېرولو او ډول په باب کي هم پوهان مختلف او ډول ډول آراء لري، که په لنډو الفاظو سره ووایو، فلاسفه په دغه موضوع کي دوې ډلي دي، لومړۍ هغه ډله ده چي د نفي د خوا طرفداران دي یعني د ژوندون پر ځای یې مړینه مدنظر ده، دوی د ژوندون د ترخو او مشکلاتو په مقابل کي تېښته کوي، نه ټینګار، دا هغه مقام دی چي زموږ په اشنا الفاظو کي بېخودي ورته وایي، دوهمه ډله هغه پوهان دي، چي په تنازع للبقا قایل دي او دنیا د زیار او جهد میدان ګڼي، او وایي چي د انسان ښېګڼه په دغه کي ده چي د مادې په تسخیر کي تل جګړه او زیار وکړي.

د لومړي فکر سته په زاړه یونان کي افلاطون او د ده ملګرو ایښې وه، او په اوس عصر کي دا فکر د قنوطي او متشائم پوهانو خاص بیا د بدلیدونکو مشر شوپنهاور له خوا په نوي ډول او نوې ګېڼه راوتلې ده.

د دوهم فکر سیله کوونکي خو د یونان د یمقراطي او مادیون پوهان وه، چي په نوې دنیا کي کانټ د دغه فکر روزونکی او نیتشه یې په مقابل کي د نفي کوونکو قنوطي پوهانو خپروونکی دی، دا ډله د اثبات او جهد للبقا پر خوا دي، او نیتشه د ژوندون فلسفه د اقتدار پر غوښتنه بنا کوي، د انګلیسي ډاروین د نشو و ارتقاء فلسفه خو هم پر دغه اساس ټینګه ده او د ژوندون له پاره جګړه د ده د مادي فلسفې اساس دی "ته له دغه ځایه ولاړ سه چي زه دلته کېنم" دا مسلك د خودۍ او ځان ځانۍ طرفدار دی، او نن ورځ هم په دنیا کي دغه فلسفه پر مختللې ده، ملل هم لکه افراد، خپلواکي غواړي، او د بل چا اقتدار چي د خودۍ نافي دي، له ځانه اړوي.

د المان قنوطي فیلسوف شوپنهاور وایي چي : ځان ځاني اصل او سته د ټولو ناورینونو او ویرونو ده، تر هغو چي سړی ځان د ژوندون مرکز ګڼي، راحت ته نه سي رسېدلای، دی وایي چي ژوندون او د ژوندون خواهش یو غم دی، نو تر هغو چي دغه خواهش ورك نه سي غم هم نه ورکیږي، نو په حقیقت کي غم ثابت او اصل دی، خوښي د غم له لړوالي څخه مینده کیږي، په شاعرانو او ویونکو کي خو د دغه دواړو مسلکو طرفداران سته، مصلاً ابوالفرج روني وایي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

عنقای مغربست درین دشت خـــــرمی
خاص از برای محنت و رنج است آدمی

فردوسي د دې بلي خوا عقايد داسي وايي، او جنګ اساس د حيات ګڼي :-

اگر خود نزادی خردمند مرد
نبودی ورا روز ننگ و نـــبرد

حکيم سنايي دا ميدان د تنازع للبقا په دې ډول عارفانه تنقيد او تصوير کوي :-

این جهان بر مثال مرداریست
کر گسان گرد او هـــزار هـــزار
اي مر آن راهمی زند مـــخلب
آن مر این را هـــمی زند منقار

که دې دوو فلسفو ته په غور وګورو، راښکاره به سي چي حقيقت په اعتدال کي دی او امر په قرار د اسلامي مسلك بين الامرين دی، د دې زمانې په پوهانو کي د هند مشهور اديب او فيلسوف علامه اقبال چي د اروپا د فلسفې مکاتب يې لوستي او يو محقق سړی دی، ده اسلامي د ژوندون فلسفه غوره کړې ده، چي اعتدال او صراط مستقيم دی، اسلام که څه هم له يوې خوا دنيا فاني ګڼي، او حب د دنيا د ټولو خطاوو سر بولي،"حب الدنيا رأس کل خطيئه" اما په عين زمان کي مسلمانان په جد او جهد سره هم امر کوي، ولي چي اساس د حيات دغه جهد دی، نو اسلام خو نه لکه ماديون يوازې دنيا د تنازع للبقا ميدان بولي او نه لکه رهبانيون او قنوطيون د دنيا په نفي او ترك امر فرمايي، بلکي امر بين الامرين دی، او سعادت هم په اعتدال کي دی.

د دنيا وراني خو لکه په رهبانيت کي چي ده دغسي هم په ماديت کي ده، رهباني د جد او جهد ميدان ته نه راځي، مادي تل پر دنيا سري اتري ولاړ وي، د نن ورځي مدنيت وراني چي پوهانويني، هم د ماديت له افراطه څخه ده.

اسلام نه په رهبانيت او نفي انسان و کښته والي ته بيايي، چي لا رهبانيه فی الاسلام او نه يې په دنيا کي داسي غوټه کوي، چي پای يې جګړه او ورانی سي، (اعدلوا فهو اقرب للتقوی). علامه اقبال دغه اسلامي فلسفه چي په حقيقت کي اساس د ټولو ښېګڼو ده په دې ډول په دوه بيت کي ښه ادا کوي :-

تنی پیدا کن از مشت غــــــباری
تنی محکم تراز سنگین حصاری
درون اودل درد آشــــــــــنایی
چو جوئی درکـــنار کـــوهساری

زموږ پښتون فيلسوف خوشحال خان په دې باب کي خورا پخه فلسفه لري او نظريات يې ډېر صائب دي، علامه اقبال خو د فلسفې دغه جګ مقام پسله ډېرو ويلو او لوستلو څخه ميندلی دی، د برلين او لندن د فلسفې مکاتب يې غوښتي دي، وروسته نو د مشرق په ټولو فلسفو کي ګرځېدلی دی، مګر زموږ پښتون نامتو سردار خو د پښتنوالي په فطانت او پوهي دغه حقيقت ښه ليدلي او ويلي دي، د پښتونخوا په لويو غرو کي يې د يونان او عربو او اروپا د فلسفې لب لباب ميندلي او ږغولي دي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

موږ به لاندي د ده مهم افکار په دغه موضوع کي د فلسفي لنډ لنډ وښیو، پسله دغه څخه به نو تاسي پخپله دې پښتون ته د یوه نامتو فلسفي او مفکر لقب ورکړی .

د خوشحال خان د ژوندون فلسفه هغه د اعتدال فلسفه ده چي د نبوت له مشکوه اقتباس سوې ده، ځکه نو خورا پخه او ټینګه ده.

شوپنهاور وایي : "اویا کاله کیږي چي زه فکر وهم، اما بېله دې مي بله نتیجه نه ده اخیستې، چي انسان د دې له پاره دی، چي په ویر او ناورین کي به مري". خان وایي :-

خلق واړه د اندوه په دریاب ډوب دي
کله کله له دریابه ســــــــر بلند کا

دا هغه فکر دی چي ښادي او خوښي د ویر لړوالی بولي، خلق د ویر د دریاب څپو اخیستي دي، خوښ او مسرور خلك داسي دي، لکه مفروق چي کله کله له اوبو سر راوباسي، بل ځای وایي :

ما په دا جهان کي غوښته مونده نه سوه
که په بل جــــــــــهان پیدا سي خرمي
چي په هیڅ ساعت خالي نه وي له غــمه
مـــــــــــگر غم لره پــــــیدا دی آدمي

بل ځای دا فلسفه په دې ژبه څرګندوي :-

خواره حـــــــــــیرانه بني آدمه !
چي دي خمیر دی خاوري له غمه
یو دم که وخـاندې په دا دنیا کي
پیا دي ژړا وي په څــــو څو دمه

خوشحال خان ویر د انسان په ختې اخښلی ګڼي، او په دغه نظریاتو سره دی د بدبینۍ او تشائم د مسلك Pessimism ملګری دی، دی دا هم وایي چي ویر د ژوندونه سره لازم دی، ځکه چي که ویر نه وي، خوښي به هم نه وي، د ترخو په سبب د خوږو قدر ښکاره کیږي :-

په باغ کي خلك په مېوه شخوند کا
په خوله کي هره مېوه خپل خوند کا
ترخه هم ښه دي په دا جـــهان کي
د خوږو قدر ترخه څرګـــــــــند کا

دا ګویا د ده د نظریې یو فلسفي او ظاهري تعلیل او برهان دی.

دا خو د خان نظریات وه په غم کي، مګر سره د دې هم خان په دنیا کي د کار او عمل یو جدي روح لري، او د مادي دنیا د انسان له پاره د زیار او جهد یو ارت ډګر ګڼي.

په دې ډول دی په بین الامرین قایل دی، په یوه خوا کي مفرط نه دی، د ده حیات که څه هم په ډېرو آلامو لړلی او ډېر ناورینونه پر ورغلي دي، سره د دې هم د ده د جهد روح نه دی مړ، او د نړۍ د څپو سره د مېړاني مقابله کوي، له

(c) ketabton.com: The Digital Library

دغه بیته د ده د پښتنوالي عملي روح ښه ځلیږي :-

د جهان غمونه ټوله پکي ځای ســـول

شکر دا چي زړه مي لوی راکړوما هم

خوشحال خان د زماني د حوادثو سېلۍ ته داسي دی لکه غر، چي هیڅکله نه ښوري او نه اثر پر کولای سي :-

د عالم ډېري خبري لور په لور توري لښـــــکري

زړه مي نه خوځي له ځایه غر خو هسي وي کنه

د هر شاعر کلام د ده د اخلاقو او زړه او د ده د نفسیاتو هنداره ده، فقط دغه یو بیت کافي دی چي زموږ د فیلسوف او پښتون ادیب د پښتنوالي ثبات او د زیار او جهد فلسفه دي څرګنده کي، نو یې لنډه دا ده چي خان د ژوندون فلسفه یوازي غم او درد او نری والی نه بولي، او نه یوازي د تنازع او جګړې پر خوا دی، بلکه یوه معتدله فلسفه یې غوره کړې ده، چي و تحقیق ته نژدې ده.

صوفي خوشحال خان:-

د تصوف په تسمیه او اساس کي پوهان ډول ډول افکار لري، حضرت معروف کرخي یې د رباني حقایقو تعقلً او قشمیري یې د "انتهایي حقیقت پوهنه" بولي[۲۸]. په اصل کي خو متصوفانه افکار په ټولو زړو ملتو کي هم وه، د هند ویدانت او د نوي فلاطونیت د فلسفې افکار خو اکثر د تصوف سره سموالی لري، فلسفه او تصوف تر دې اندازې سره ګډ دي چي د تصوف نوم هم ځیني علماء له سوف مشتق او معرب ګڼي، ابوریحان بیروني (٤٤٠ هـ وفات) لیکي :

"هذا رای السوفیه، و هم الحکماء، فان السوف بالیونانیه الحکمه و بهاسمي الفیلسوف پیلاسوپا ای محب الحکمه و لما ذهب فی الاسلام قوم الی قریب من رأیهم سموا باسمهم ...[۲۹]"

حکیم عمر خیام بلخي وایي : چي اهل تصوف په تفکر او اندېښنه سره د معرفت غوښتنه کوي، د باطن تصفیه، د اخلاقو تهذیب، د نفس نامانته پاکي، د طبیعت له تورکنو څخه کوي، چي دا لار دمعرفت له پاره تر ټولو ښه ده[۳۰]، حضرت امام غزالي هم خپل وروستنی تحقیق او سمه لار تصوف ګڼي[۳۱]. نو تصوف یو مسلك دی چي اسلامي پوهان وایي، په قرآن عظیم کي چي هر ځای د کتاب سره لفظ د حکمت راغلی دی، مطلب پکي دغه پاك مسلك دی[۳۲]، په سورهٔ بقره کي دي "و یعلمکم الکتاب و الحکما" په حدیث شریف او سنت نبوي کي د ایمان سره احسان ذکر سوی دی (لکه په صحیح بخاري ابواب الایمان کي) حضرت شاه ولي الله صاحب دهلوي محدث وایي، چي په احسان کي مطلب اسلامي تصوف دی[۳۳]. ځیني پوهان تر ډېري پلټني وروسته په دې قایل دي چي تصوف پر دوه ډوله په مسلمانانو کي راغلی دی، یو فلسفیانه تصوف دی چي د اسلام اکثر حکماء او پوهان په دغه ډله کي دي، لکه ابن سینا، فارابي، خیام او د اخوان الصفا لیکونکی، چي د دوی فلسفه د اشراقیت او د نوي فلاطونیت له مدرسو څخه اخیسته سوې ده[۳٤].

دوهمه ډله د اسلامي او دیني تصوف والا ده، چي دغه ډله هم څه نه څه فلسفي افکار لري، مګر استفاضه و استفاده یې له مشکوه د قرآن او سنت نبوي ده، اسلامي عرفاء ټوله په دغه ډله کي شامل دي چي مشران یې حضرت امام غزالي، شیخ محی الدین عربي، حضرت ابن تمیمه، حضرت مولانای رومی (بلخي) او نور مشاهیر عرفاء او متصوفین دي.

په عربي او پارسي ادب کي خو د دغو دواړو مسلکو خاوندان لیدل کیږي او تصوف د پارسي ادب روح دی، شبلي

(c) ketabton.com: The Digital Library

نعماني وايي چي تر تصوف دمخه پارسي ادب يو خالي کالبت و[۳۵]، لومړی حضرت شيخ عطار او مولانای رومي او نورو شاعرانو تصوف په پارسي ادب کې کی، چي تراوسه پوري تصوف د ادبياتو روح دی.

په پښتو ادبياتو خو هم لومړۍ ابتداء سوې ده، د پښتو د شعر لومړۍ نشو ونما ادبي ارتقاء د مغولي اکبر پاچا له عصره شروع کيږي، په دغه وخت کي په هند او ايران کي د تصوف مسلك غالب و، او د ننگرهار او اټك په پښتنو کي يو سړی و، چي بايزيد بن عبدالله نوميدی، او اصلاً د کندهار له خوا او وروسته په اورمړ کي د کاڼ کورم ميشته سو، دا سړی وروسته په پير روښان مشهور سو، او ډېر مريدان يې وميندل، د اکبر پاچا له صوبدار سره يې سخت جنگونه وکړل ، دا سړی يو کتاب هم لري، چي خيرالبيان يې نوم دی، او اقوال يې ټوله متصوفانه دي[۳۶].

پير روښان په هند او ايران او تورکستان کي ډېر سفرونه کړي وه، د ده عقايد و باطنيه او قرامطه ته مايل دي، او لکه اخوند درويزه چي ليکي ده په پښتو په پارسي په هندي اشعار ويلي او خپل افکار يې پکي راوړي دي[۳۷]. پير روښان په پښتو او پښتو ادب کي افراطي او فلسفيانه تصوف افکار داخل کړه، او اخوند درويزه هم د ده په مقابل کي مخزن الاسلام او ارشاد الطالبين او تذکره الابرار کتابونه نشر کړل، د پير روښان شاگردانو هم ټوله تصوف په پښتو کي داخل کړه، ميرزا انصاري چي يوسفزی و، يو کامل ديوان د تصوف په پښتو جوړ کړ[۳۸] تر دوی وروسته نو تصوف هم د پښتو اشعارو، يو مهم ټوك سو، او ټولو شاعرانو پر دغه موضوع څه څه ويلي دي، لکه عبدالرحمن، حيمد، عبدالعظيم، ارزاني او نور ...

د خوشحال خان تصوف :

خوشحال خان په تصوف کي ښه ويل او خواږه اشعار لري، د ده تصوف اسلامي دی، که څه هم کله کله د فلسفي گراني ويناوي او غامض بحثونه هم کوي، مگر د افراط له خوا څخه ځان گوابني، خوشحال خان په طريقت کي د شيخ رحمکار مقلد دی، او د ده تصوف هم لکه چي له دغه مشعله رونيږي، دلته به موږ د خان ځيني متصوفانه افکار وليکو :

د جمال مشاهده :

د عرفان او تصوف په اساس کي د قدرت د جمال ننداره گڼه ده، عارف د دنيا مختلف مناظر گوري، او د هر يوه څخه د عرفان او تحقيق برخه ټولوي، په قرآن عظيم کي چي ډېر ځايونه د قدرت د آثارو د مشاهدې ارشاد سوی دی، د ارشاد د هدايت سټه ده، (وفی الارض آيات للموقنين و فی انفسکم افلا تبصرون "الذاريات ۲۰ _ ۲۱").

دا دنيا يوه ښکلې دنيا ده هر شی يو نظام او تناسب لري، عارف چي هر شی ويني د حقيقت نور پکي ځليږي، او د جمال وړانگي ځني غورځي، عارف له مصنوع د صانع د قدرت مشاهده کوي، او له دغي لاري لوړ مراتب مومي، سعدي وايي :-

برگ درخـــــتان سبز در نظر هوشيار
هر ورقش دفتريست معرفت کردگار

دا مسئله په تصوف کي دومره عامه ده، چي هر څوك په يو راز تعبير په کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

زنده در عـــــالم تصویر همین نقاش است

خواب غفلت همه را برده و بیدار یکی است

دا هغه مقام دی چي "الله نورالسموات والارض" کي ذکر دی، صوفي د دغه نور په ننداره کي دومره محوه کيږي چي پای يې حيرت دی، ابن فارض مصري وايي : "زدني بفرط الحب فيك تحيراً" !

خوشحالخان په دغه موضوع کي ډېر دمخه دی، دی لکه صوفيه انسان عالم کبير بولي، او د انسان له پاره د ځان پېژندنه د معبود معرفت ګڼي،او په "من عرفه نفسهُ فقد عرف ربهُ" قايل دی، د کتاب په لومړۍ بدله کي وګورئ، خان د انسان د بدن عجائب يو يو ښيي، وروسته نو د معرفت فلسفه او د خپل تصوف ستړه پر ټينګوي او وايي :-

هر وېښـته چي په صورت باندي ليده سي

که پر خير سي د شناخت ور به درته واز کا

خـــــــاص بنده د خدای هغه ګڼه خوشحاله

چي د ځـــــــــان په معرفت يې سرفراز کا

خوشحال خان د معرفت په دنيا کي بېله دغو ظاهري حواسو، چي د مادي خواص دي، يو بېل روح او بېل باطني حواس هم مني، چي هغه نو د معرفت وړ بولي، چي په هغو سره حقايق درک کيږي :-

عارفان د سر په سترګو ګوتي کېږدي

د خپل زړه په سترګو ګوري تماشا کي

دا دنيا د ننداري ميدان دی، او له هري خوا د معرفت انوار اوري :-

په هر لـــــــوري نوبهار دی غوړېدلی

سترګي وخوره جي به دا ننداره نه کا

خوشحال د مصنوعي له ليدو څخه د صانع قدرت مني، او په دې ډول استدلال کوي :-

که دي سترګي د عرفان سته مبارک سه

د ګلــــــــزار په ننداره چي استقلال کړي

ګل ته هسي رنګ و بوی ورکــړی چا دی؟

د لاله د ګل چـــــــــا هسي پاني لال کړي

د جمال په ننداره کي سړی حيرت ته ځي، او په پای کي له هر شي څخه د معرفت برخه اخلي.

په و تورو خاورو هسي حسن ورکا

زه حيران پاتو په صنع د خالق يم

خان په دنيا کي تر مادي قوت روحاني واك مهم ګڼي، او دا د تصوف فلسفه په داسي ژبه وايي :-

د صورت په زور قوت، غر نه ماتيږي

که خبر يې د کـــــــوهکن په زور قوت

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي د روح قــوت پيدا سي قمر شق کا
پر هر لــوري يې په مخ درومي نصرت

په دې بيتو کي د خان د تصوف افکار ښه څرګند دي :-

راسه وغـــــــــړوه سترګي
د جهان ننداره ګـــــــوره
چي ښايست لري په ستوريو
د آسمان ننداره ګـــــــوره
د دې خپل وجود په باغ کي
په هر شان ننداره ګـــــوره
چي هر ګل وته نظر کـــــړې
د باغوان ننداره ګـــــــوره

وحدت :

وحدت د تصوف روح دی، صوفي لومړی د نفس تزکيه او تصفيه کوي وروسته نو له ماسوی الله څخه ځان ژغوري، په هره اندازه چي د ده دغه عزلت او ليري والی له ماسوی الله څخه ډيريږي، هغومره د وحدت خوا ته نژدې کيږي، څو په پای کي په ټوله کائناتو کي بېله يوه (واحد) بل څه نه ويني، چي د نورو فنا راغله، نو د حق وجود پاته سي و بس. دا مقام په تصوف کي ډېر لوړ دی، صوفيان پکي ورك دي. منصور بن حلاج په دغه لار کي ځان بايلو، اوحدي کرماني وايي :-

پس باش يقين که نيست والله
موجود حقيق ســـــوی الله

د وحدت مسئله په تصوف کي لومړی د شهود په ډول وه، وروسته د وحدت الوجود په ډول سوه ، په دې بيت کي دا دواړه ډوله خلص تعبير سوي دي :-

هر چيز که نشان هســـتی دارد
يا پرتو روی اوست يا اوست ببين

خوشحال خان هم د تصوف د دغو خوږو څخه برخه لري، د هغه وخت چي حقيقي جمال په هره خوا کي ويني وايي :-

که مسجد ګــوري کـــه دير
واړه يو دی نسته غـــــير
يو مي بيا موند په هــر څه کي
چي مي وکــــــړ د زړه سير
هغه ځای په ســــــير ګرځم

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي ترې نه رســــــــــيږي غير
په احـول بانـــــدي يو دوه سي
ځــــــکه نسته باندي خـــــير
خوشحال يو ويني خوشحال دی
ورته ورك دی غـــــير و زيـــر

د دنيا د پوهانو جدال، د فلاسفه و قيل و قال د حقيقت په لار کي ډېر دي، ماديون يوې خواته ځغلي، عقليون بله لار اخلي، خوشحال خان دغه اختلاف د ناپوهۍ له پوله ګڼي او وايي :-

خلق ناديده دي په خبرو پسي ځــــغلي
جار تر عارفانو چي په حال دي پوهېدلي
دواويا مذهبه پکي هونبره قال و قـــــيل
واړه سر هوا پخپل مطلب پسي دي تللي
واړه نور د لمر دی هم دننه هم دبانــدي
هر چرته دا نور دی پر هر ښهر په هر کلي

په دې بيتو کي خوشحال خان د شېرازي حافظ هغه مشکل حل کړی دي چي دو اويا مذهبه يې ورك کړي :-

جنګ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه
چون نديدند حقيقت ره افسانه زدنـد

دا حقيقت چي حافظ يې ستايي، هغه حقيقت دی چي خوشحال خان يې بيانوي (واړه نور د لمر الخ) د عارفانو د عرفان پای دغه دی چي خان ويلي دي :-

يار مي هسي رنګ ځائي وکړه په سترګو
چي و هر لوري ته ګــــــورم واړه دی دی

دا دی د رياضت او تصوف او مجاهدې او سير آخر، چي يوه بل عارف هم ويلي دي :-

در هر چه بنګرم تو پـــديدار بودهْ
ای نانموده رخ تو چه بسيار بودهْ

فنا :

فنا د تصوف مهم مقام او د سنګرو ډکه لار ده، څو انسان دا لار پرې نه کي د وحدت مقام ته نه سي رسېدای. شېخ عطار قدس سرهُ وايي : (التوحيد اسقاط الاضافات) ، صوفيان د ځان فناعين فنا بولي، او د (موتوا قبل ان تموتوا) مطلب هم دغه ګڼي ، فنا په مجاهده سره موندله کيږي او ډېر زيار غواړي، چي انسان تر خپلو ټولو طبيعي خواهشو تېر سي، خوشحال خان دا د تصوف مقام داسي ښيي :-

همېشه که ژوندون غواړې درته وايم
همېشه کوه د نفس سره جـــــهاد !

(c) ketabton.com: The Digital Library

خان د وحدت د لاري سلوك تر هغو نه مني څو سړی نفی د ماسوی الله ونه کي :-

بيا ها له يګانګي له حاله لاف کـړه

که د غير انديښني له زړه خرج کړې

بل ځای دا مجرا په دې ډول څرګندوي :-

که دا خپل صورت دي نيست په عشق کي نن کړی ای خوشحاله

بيا دي ځان د هستۍ لاف کړه وايه زه هم هســـت د ده يم

مړينه او ژوندون :

لکه چي نور انسانان مرګ ته د بيري په سترګه ګوري، بالعکس متصوفين بل نظر ورته لري، دوی مړينه عين ژوندون ګڼي، او وايي چي د انسان روح د عالم قدس سره کار لري چي بدن مړ سي، نو روح خپل مرکز ته صعود کوي، مولانای روم په مثنوي شريف کي دغه مسئله ښه اوڅاروي:-

اين بقاها از فنـــاها يافـتی

از فنا پس رو چرا برتافــتی

در فناها اين بقاها ديـــــده

بربقای جسم چون چسپيده

صوفيه تل د مړيني په ارمان ژاړي او خپل مرکز ته ارتقا غواړي :-

بشنو از نی چون حکايت ميکند

وزجدائی ها شـــــکايت ميکند

کز نيستان تامـــــرا ببريده اند

از نفيرم مرد و زن نالـــيده اند

خوشحال خان هم لکه پاخه صوفيان د انسان مرګ وصول د څاڅکي و يم ته بولي، او وايي :-

په څه شان راغلم په څه شان درومم

قطره چي بېله سي درومي بيا يم ته

ځکه چي په مرګ کي روحاني ارتقا ده، نو مرګ تر ژوندون ښه دی، ولي چي توره اوسپنه د هنداري په څېر رونيوي.

چار د مرګوتي معايـــــــنه ده

ښه تر ژوندونه هر آئـــــينه ده

پښ تېشه ماته کا آئينه سازه کا

چي تر تېشه نه ښه آئـــــينه ده

خپلوي او مينه :

تصوف د خپلوۍ او ميني دنيا ده د صوفي په نظر کي دنيا د قدرت د جمال مظهر ده، نو چي دی د حقيقت په

(c) ketabton.com: The Digital Library

سترګو وګوري، هر ځای د هغه جمال تجليات او انوار ويني :-

چشمی داری و عالم در نظر است

دیگر چه معلم و کـــــــتابت باید

نو ځکه د صوفي په نظر کي دنيا ټوله محبوبه ده، د هيچا سره دښمني نه لري ، حافظ په دغه مرغ د کونينو سره په روغه کي دی :-

زیمن عشق بکونین صـــــلح کل کردم

تو خصم باش و زما دوستی تماشا کن

خوشحال خان چي دې مقام ته راسي نو وايي :-

له دو اويا مذهبه سره به ســـــاز وکړي له دله

خوشحال که خبر سي په تحقـيق د عشق د کېشه

خوشحال خان له دغه متصوفانه فکره يو اجتماعي فکر هم مومي، او د بشر پر ګندو او د انسانانو پر ډول ډول اختلافاتو افسوس کوي، او

وايي :-

يو يې اصل سره دوه اويا مذهبه

خدايه څه بنی آدم فريق فريق سه

اخلاق :

د تصوف سټه اخلاق دی، تزکيه د نفس او سموالی د اخلاقو خو و صوفي ته لومړی وظيفه ده، خوشحال خان خو د اخلاقو و سمون ته ډېر اهميت ورکوي، د ده کلام اکثر اخلاق دي، رضا، قناعت، صبر، خاکساري، درويشي، انزوا، د وګړو چوپړ، په ورين تندي ژوندون، پټه خوله والی، تحمل او نور ټوله ښه اخلاق ده په خپل کلام کي ستايلي او توصيه يې په کړې ده، چي تاسي بې په مطالعه کي د کتاب ووينی.

پښتون خوشحال خان:-

هر ملت ځانته ځيني خواص او مزايا لري، چي هغه نو مايه د افتخار د ده وي، د هر ملت پسيکولوژي (روحيات) بېل دي او اخلاق او دودونه يې له نورو څخه جلا دي. چي په هغو سره پېژندل کيږي او په هغو اخلاقو سره لوړيږي، يا کښته کيږي !

د علم الروح پوهان خو دغه اخلاق او مزايا او ملي خواص د ملتو د ژوندون سټه ګڼي او وايي چي هيڅ ملت بېله خپلو ښېګڼو ژوندی نه پاتيږي:-

انما الامم الاخلاق ما بقيت

فـــان ذهبت اخلاقهم ذهبوا

پښتون خو يو اصيل ملت دی او هر کله پخپلو ملي ښېګڼو ژوندی دی، د پښتون ملت او ملي خواص ټوله پښتنواله

(c) ketabton.com: The Digital Library

بولي، او په پښتنو کي پښتنواله مخصوص اصول او قوانين لري، د پښتو لار د پښتنو زوړ اجتماعي ميرات دی، پخوانو پښتنو ټولو تر دغو اصولو لاندي ژوندون کاوه، خوشحال خان خو د پښتنو اديب دی، نو د ده کلام هم له پښتنوالي ډك دی، د پښتو او پښتنوالي خواص او مزايا خورا ډېر دي، چي جلا کتاب غواړي، مگر موږ دلته د خوشحال خان د وينا د پښتنوالي خوا ښکاره کوو:-

(۱) پښتون خو فطرتاً په اخلاقو او اجتماع کي عاجز دی، او بې ځايه کبر نه لري، مگر دا تر هغه وخت چي څوك د ده پر حقوقو تجاوز ونه کي، د پښتنوالي حکم دا دی، چي پښتون پر ځان باندي د بل تعرض نه سي منلای، خوشحال خان دا د پښتو لار داسي ښيي :-

که په تـــوره يې جواب ورکړې مردي ده

چي وجود دي څوك آزار کاندي په چوب

(۲) په گرانو چارو او مشکلاتو کي ټينگار او ثبات د پښتنوالي لوی رکن دی، پښتون سر بايلي مگر ميدا نه پرېږدي، خوشحال خان پخپله هم د دې ميدان زمری دی، ده اويا کاله په پښتنواله د ډېرو ناورينو سره د زمري په څېر مقابله کړې ده، دی وايي :-

پر جـــهان د ننگيالي دي دا دوه کاره

يا به وخوري ککرۍ يا به کامران سي

دی دومره پر ځان ويسا او اعتماد لري، چي فقط ځان د ټولو مصائبو په مخ کي کافي گڼي :-

د مـــــــــزريو مرتوب په لښکر نه وي

مې يې هر کله يوازي په خپل ځان سي

دی د مقصد په لار کي تر دې حده د زيار طرفدار دی :-

تر مطلوبه پوري شرط د رسېدو دی

که تـــــــامامه لار په وينو سي آلوده

پښتون د هر راز مشکل په مقابل کي نه ښايي چي د همت لار پرېږدي:-

که اسمان دي د مزري په خوله کي ورکا

د مزري په خـوله کي مه پرېږده هـــــمت

خوشحال خان د مغلو په مقابله ډېر ټينگار وکړ، په پای کي چي د هغو په لاس کبووت، هم د ده د پښتنوالي غرور او د نفس لوړتيا د هغو مظالمو نکړه ور ماته، بلکي له بنديخانې څخه د مغلو هم خپلو زامنو ته ډاډ ورکوي، د ده حماسي افکار دلته ښه څرگنديږي چي تاسي دا منظوم مکتوب ولولی:-

په مردن پـــــــــرواددار نه يم

په زندان پروادار خـــــــه يم

اشرفخان دي راته کښـــــلي

څه خو خوښ په خط د ده يم

پنځه مياشتي يم په بند کي

(c) ketabton.com: The Digital Library

بابا ډېر ډاډه پـــــــــه زړه يم

زويه ما خو غم د تا كـــــــــړ

چي ته ښه يې زه خو ښــه يم

چي فلك سره ســـــــــر باسي

په همت كي هـــــــــغه زه يم

دا مكتوب په بند كي خان د خپل زوی اشرفخان په جواب كي ليكلی دی، خوشحال خان هغه زړه چي د مشكلاتو په مخ كي ولوېږي، د سره زړه نه بولي :-

واړه زړونه فراغت وي په ښادي كي

چي په غم كي مردانه سي زړه هغه

(۳) رشتيا :-

په پښتنواله كي رشتا ډېر اهميت لري، درواغجن ته پښتون نه ويل كيږي، خوشحال خان د رشتا په لار كي و هر راز تاوان ته ولاړ دی، كه څه هم په رشتيا كي خلك د ده سره ميرڅي كوي، مگر دی تر رشتيا نه تېرېږي :-

چي ځوان وم دا يم زوړ سوم په رشتيا رشتيا خبرو

عالم د ځان دښمن كړم كه دا عيب دی هم دي وي

خان د درواغجن خوله اصلاً خوله نه بولي، د ده په مذهب او د پښتنوالي له پلوه خوله هغه ده چي رشتيا وايي :-

چي دروغ تر خوله وباسي كله خوله ده

چي رشتيا تر خوله وباسي خوله هغه

(٤) ننگيالي توب او مېړانه :

ننگ او مېړانه هغه شيان دي چي د پښتنوالي ولي پكي ولاړي دي، كه دغه نه وي پښتنواله هم قطعاً نسته، پښتون د ننگي پر لار، سر وركوي اما بې ننگي نه سي منلای:-

په تور توپك ويشتلی راسې

د بې ننگۍ احوال دي مه راځه مينه

د پښتنوالي دا مزيت او د پښتنو دا خاصه هغه ملي مميزه ده چي د دوی ثانوي طبيعت گرزېدلی دی، د پښتون ژوندون چي په ننگه او پښتو او مېړانه، نه و، داسي ژوندون ژوندون نه بولي :

ورځه ورځه تر دكن تېر سه

د بې ننگانو تر ژوندون ښه دي مرگونه

خوشحال هم د ننگي د لاري لېونی دی، د ده كلام د پښتنوالي دا خاصيت په ښه ډول تشريح كوي، دی د پښتو د مېړاني حقيقی معرف دی، لكه چي وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

ننګيالي د ننـــــګ له پاره
په هر څه لـــــــــګوي اور
سر په باد د ســـــړي پرېوزه
چي يې نه وي ژوندون نور
چي په نام و ننګ اړ نه وي
که تل ژوي مـــــخ يې نور
سر په دار لك سوی ښه دی
نه لك ســــــــوی پر پېغور

د ننګ سره دا تړلې ده چي د سړي همت به لوړ وي، او طمع به نه لري، خوشحال خان هم د پښتنوالي د ننګ په دنيا کي ډېر مستغني دی، د ده په نظر خپله غړکه تر سلطنت هم ښه ده :-

چي سړې شنوبې يې څښم په وخت د اوړي
بادشاهي د اورنـــــــــــګزېب زما غړکه

خوشحال خان د پښتنوالي د زاړه عظمت او په هند کي د لودينانو او سوري پښتنو د شاهنشاهۍ په ياد هر وخت د حسرت اوښکي تويوي، او پښتنو ته د خپلو ورکو اخلاقو او ښېګڼو توصيه کوي :-

د بهلول او د شېرشــــــاه خـــــبري اورم
چي په هند کي پښتانه وو بــــــــادشاهان
شپږ اوه پېړۍ يې هسي پــــــــادشاهي وه
چي په دوی پوري درست خلـك وه حيران
يا هغه پښتانه نور وه دا څــــــــه نور سول
يا د خدای دی اوس دا هسي شان فرمان

پت په پښتو کي يوه جامعه کلمه ده، چي لو لمن لري، پښتون پر خپل پت سر ورکوي، خان وايي :-

سر دي درومي مال دي درومي پت دي نه ځي
د سړي د چاري کل خـــــــــــوبي په پت ده

يا :

چي د ننګ په چارو نر نه دی خوشحاله
که يې نر ويني په سترګو هـــم ماده ده

يو وخت د خان زوی چي نظام يې نوم و، مړ سو، خان د ده مرثيه په (٦٠٢) مخ کي ويلې ده، اما ډېر افسوس کوي چي دا ځلمی کشکي د ننګ په لار کي مړ وای، ولي چي د تلتك مرګ د پښتانه له پاره پېغور دی:-

کشکي ځوان د پښتانه په ننګ کي مړ وای
نه چي ګور لره روان ســـــــــــو له تلتکه
چي د قـــام په ننګ کي ومـــــړ هـــــغه زويه

(c) ketabton.com: The Digital Library

په عالم کي د خـــــپل پلار غاړه کا لـــکه
نو په پښتنواله کي هغه مرگ چي د ننگي په لاره کي وي ډېر ښه دی.

خوشحال خان دنیا او ژوندونه ټوله ننگ گڼي، که پت نه وي ژوندون هم نسته، او د پته سره ژوندون که څه هم خوار وي، مگر ساری د پاچهۍ دی :-

جهان شرم نام و ننـــــگ دی
که دا نه وي جـــــهان ړنگ دی
چي خوشحال باندي ناستي کا
دا پـــــــوزی نه دی اورنگ دی

(٥) بدائي او تمول :

په پښتنواله کي بډایي او تمول خاص د دغه له پاره ده چي نور استفاده څني وکي، بخل او کسکی په پښتو کي نسته، پښتون د ماله سره له دې پلوه مینه لري چي په نورو يې وخوري، خان خو هم اباً عنجد سخي او غني سړی و، ده د خدای کوټه مال ټوله د سخا په لار کي صرف کړی دی، دی وایي :-

چي گټل خوړل بخښل کا ځوان هــغه
چي توره لري د توري خان هـــــــغه
چي يې ته په گېډه وخورې حبطه سي
د مجلس سره چي خوړ سي خوان هغه

د خان په نظر کي بډای هغه څوک دی، چي د ده د ثروت گټه نور اخلي:-

دولتمن سړی هـــــــــغه بللی بویه
چي له سینده يې جدا د چا واله سي

خوشحال خان وایي چي زه د زرو دښمن یم، او یو گړی يې نه پرېږدم، ننگیالی سړی خو خپل دښمن د ځان تر مخه کوي، نو ځکه زر زما له لاسه تښتي :-

زه او زر ســــــره له ځایه غلیـــمان یـــو
په جـــــــهان کي غلیمان سره رغـــيږي؟
چي غلیم د مېړني په نظر کــــــــــېوزي
نور يې زړه د ده و مرگ ته پرکــــــــيږي
شاه زلمی به خپل غلیم کا تر ځان وړاندي
و نامرد و ته به سل حــــــــــیلې دریږي

... الخ ... ص ٤٧٨

دا وه ځیني خلص مواد چي موږ د پښتون خوشحال خان تر عنوان لاندي راوړه، ځکه چي دا مضمون ارته لمن لري، نو مو د اختصار په سبب لنډ کی، البته پخپله ویونکي به هم د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزایا مومي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

توريالى او جنګيالى خوشحال خان :-

خوشحال خان محض ويونکى او يوازي شاعر نه دى، بلکي د ده د قول سره عمل او د ګاى سره کړن ملګرى دى، نو لکه دى چي په ويلو او شاعري او ادب کي، پلار او مشر ګڼل کيږي، دغسي هم په حرب او توره کي سردار دى، توريالي توب د پښتنو په خټه اخښلى دى، پښتون چي توريالي نه و، پښتون نه دى. پښتون د وسلې او توري سره ډېره مينه لري، معشوقه هم د عاشق په توريالي توب نازيږي :-

توري به نه کړي نو به څه کړي

چي دي شيدې د پښتنې رودلي دينه

پښتنه مينه د بې زړه او بې توري مين عشق پېغور ګڼي :-

له سپيني توري نه دي ترپلود

پر بېګنى در کړې خوله پښېمانه يمه

خوشحال خان خو حقيقي پښتون دى، نو ځکه توريالى دى، او دى د خپل عصر يو نامور عسکري قايد ګڼل کيږي، هغه جنګونه چي ده

د مغولو د شاهشاهى د لښکرو سره ګړي دي، مشهور دي، د ده

حربي او جنګي احساسات خورا تاوده او آتشين دي، او د عمر ډېره برخه يې په جنګو کي تېره سوې ده، او په اکثرو جنګو کي يې ټپونه اخيستي دي.

د خان کلام جنګي او حربي برخي لري، او د توريالي توب په ستاينه کي داسي ويناوي لري چي د پښتنوالي ترجماني يې کوي :-

کل ګټنه ده د تـــــوري

که کابل دى که کشمير

مېړني دي چي ياديږي

په ســــــندرو هم په وير

خان د حرب علمي روح لري، او هر ځاى پخپله د خپل لښکر سره يو ځاى په جنګ کي درېږي :-

د تورو په ميدان کي چي سودا وي د سرونو

هغه زمان مي ګوره تل به سور وي زما آس

خوشحال خان د جنګ په ميدان کي د توري له پرهاره خوند اخلي، او دغه د مېړاني محك ګڼي :-

کله مېړني دي چي د توري په ميدان کي

دى د تېرې توري په پرهار نه وي محفوظ

يا :-

چي څرګنده سربازي کــــاندي د تورو

زه خوشحال خټك تر هسي هنر جار سم

(c) ketabton.com: The Digital Library

توريالی سړی هغه دی، چي د جنګ خوړې خبري او ساعت يې پر تريخ نه وي، بلکي د جنګ له ميدانه خوند اخلي، د خان د خوښۍ وخت خو هم د جګړې وخت دی :-

د خوشحال خټك خوښي په هغه وخت ده
چي بريښنا وسي د تـــــــورو او د غرو

خوشحال خان خپله ازلي برخه د توري ګڼي، او په دغه برخه ډېر خوښ دی :-

بله بخره به په زور له چـــــا وانخلي
د خوشحال بخره چي توره ده له ځايه

د پښتون زوی چي وزوکيږي، کلی او کور او قام ټوله په خوښ وي، په کلي کي د يوه مېړه د زيات توب د زيري نارې وسي، ټوله په دې خوښ وي، چي يو د توري مېړه مو زيات سو، دا ملي خصيصه د پښتنو پر توريالیتوب ښه دلالت کوي خوشحال خان دا ملي روح په دې بيت کي ښه ښيي :-

يا د ښو زويو ســــــندري دي د زوو
يا د توري په ميدان کي هوی های دی

د توريالي ملت په ملي اشعارو کي د دوی د حماسته احساسات او افکار ښکاره وي، د عربو اشعار دغه مزيت ډېر لري، شاعران يې خپل توريالیتوب ستايي (السيف والخيل والبيداء يعرفنی)، د پښتون شاعر خوشحال خان حماسي افکار هم د ده په وينا کي څرګنديږي، لکه چي وايي:-

لا په خوب کي په لــــړزه پرېوزي له کټه
چي د چا تر غوږ زما د توري شرنګ سي

يا :-

په هغه هنر کي ټينګ اوسه خوشحاله
هر هنر چي ســــــپاهي لري په زړه کي

يا :-

د افغان په ننــــګ مي وتړله توره
ننګيالی د زمانې خوشحال خټك يم

د پښتنو په نظر کي تر دغه لوړه د پېغور خبره نسته، چي سړی له جنګه تښتې او مردك پر شا وخوري :-

هغه هيڅ مــــــېړنی نه دی
چي به توره په قفا خوري

توره او د جنګ قوه خو په هر وخت کي ښه ده، او ډېر عزت او اعتبار لري ، بشريت د دې قوې تابع دی، يو عرب شاعر وايي :-

السيفُ اصـــــدق انباء من الكتب
فی حده الحد بين الجد و اللعب

خوشحال خان هم د توري د اقتدار ستاينه داسي کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي په توره ترکــــــتازي کا
هغه هر کله کامــــــګار دي
چي يې زړه نه وي د تـــوري
هغه زړونه څه په کـــــار دي
مور دي نه سي بانـــدي بوره
چي مېړونه د کـــــار زار دي
څوك چي سته تر شرقه غربه
د تورزنو خـــــدمتګار دي

په بل ځای کي خوشحال خان خپل زوی ته داسي نصيحت کوي :-

که دي نقش د توري کښني راته غـــــوږ کړه
کامروا به سې هالــــــــه له خپله کامه
ښه ځوانان به خپل هوډ پرېښږدې لـــه لاسه
که يې سر سي د خــوني مزري تـــر زامه
که تل توري غشي خوري ماتي د جنګ وړي
مرد به سوړ نه سي په زړه له انتــــــقامه

په دې رباعي کي خان د پښتنوالي جنګي روح ښه ښکاره کړی دی:-

زويه ورور مه سه چي ځـوانمرد نه وي
مرد د ټيکلي مـــــــرد د نبرد نه وي
مېړه يې مه بوله ښځه پرې نوم کېږده
چي د جنګ غشی ورباندي ورد نه وي

چي مين پر وســــــله نه وي
مرد دي نه وايي خـپل ځان ته
لاس دي سره کا سترګي توري
ځان دي وجوړوي ځــــوان ته

خوشحال خان علاوه پر نورو جنګو تر خپل بند وروسته چي وطن ته راغی د عمر تر پايه يې د مغولو د لښکرو سره سخت سخت جنګونه وکړه او تر پايه د پښتانه په څېر د مغولو سره د خپلي آزادۍ له پاره وجنګېدی، او لوی لوی جنګونه د ده په قيادت وسوه، چي دی يې په خپله په يوه قصيده کي چي په ۱۰۸٦ هـ کي يې په برمول کي ويلې ده، داسي شمېري : د تهتر په جګړه کي ده د مغولو[۳۹] زره عسکر قتل او تاراج کی، د ميرحسيني، د نوښار، د ګنداب، د خاپس جنګونه يې مشهور دي، تفصيل يې په ۵۹۲، ۵۹۳ مخو کي وګورئ. د دې حماسي قصيدې په پای کي خپل حربي احساسات داسي ښکاره کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

ساقي راسه ډکي ډکي پيالې راکــــړه
چي د ميو په مستي کي سم ســـرشار
پښتنو زلميو بيا لاسونه ســــــره کړه
لکه باز منګ لي سرې کا په خپل ښکار
سپيني توري يې ګلګوني کړې په وينو
په اهاړ کي شګفته ســــــو لاله زار

خوشحال خان په حيث د يوه جنګي قايد، د مغولو پر لښکر باندي سخت يرغالونه کړي او خپل جنګي د پښتنوالي روح يې غليمانو ته څرګند کړي دي :-

تر اورنګ پاچا مي ويوست
تاو د بند او د زنـــــــــدان
نقش مي کېناوه د تـــــوري
په هندو په مســـــــلمان

د ده نور حماسيات او عسکري افکار او جنګي کارنامې به د ده په کلام کي خاص بيا د قصايدو په برخه کي وګورو.

رند خوشحال خان:-

په مشرقي شاعري کي رندانه اشعار او فکاهي مضامين خورا ډېر دي، دا ګويا د مشرقي شاعرۍ يو ټوك دی، په پارسي کي له زړو اديبانو څخه تر متأخرينو پوري اکثر داسي اشعار لري، چي کله کله تر رندۍ هم اوړي. د انوري اشعار په قدماوو کي د قاآني او جلال الملك او نورو فکاهي شعرونه ډېر دي.

په حقيقت کي خو شاعري د طبيعت ترجماني ده، شاعر قلبي واردات په الفاظو سره منظوم کوي، نو انسان خو مختلف احوالونه او اوضاع لري، البته په هر حال کي چي شعر ويلی سوی وي، د هغه حال تصوير دی، سعدي د انسان حال ښه بيانوي :

گـــــهی برطارم اعلی نشينم
گهی بر پشت پای خود نه بينم

د خوشحال خان په کلام کي هم رندانه او فکاهي مضامين ډېر دي، ممکنه ده چي ځيني خلك به يې دغسي اشعار خوښ نه کي، مګر موږ د دې له پاره دغه اشعار د ده له کلياته نه دي ايستلي چي يوه مکمله نسخه منځته راسي.

ځکه چي د ده اشعار هره خوا لري، نو البته هر څوك به پر "خذماصفا ودع ما کدر" کتنه پکي وکي، اما که څوك دغسي اشعارو ته د عيب په نظر وګوري، نو به دا ادبي سهوه وي، ولي چي د هيڅ اديب کلام له دغسي شعرو څخه خالي نه دی، که چا د مثنوي شريف قصې او د انوري، سعدي حتی د بيدل هزليات ليدلي وي نو به زموږ خوشحالخان هم نه پړوي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

وطني خوشحال خان :-

د وطن مينه او د خپلي خاوري محبت لکه چي د انسان په خټه کي سته، پښتانه خو په خاص څېر د وطن سره مينه لري، دوی متل کړی دی چي : " هر چاته خپل وطن کشمير دی".

خوشحال خان هم د خپله غره سره ډېره مينه لري د ده عمر د وطن د خاوري په ساتنه کي تېر سوی دی او ځان يې پر دغه خاوره وژلی دی. خوشحال خان ډېر وختونه د خپلي خوږې مېني په بېلتون ليري په هند کي تېر کړي او د وطن غوښتو په تور د وطن د غرو او ونو او ګلستان په ارمان خورا د وير نارې وهي ، د ده زړه د وطن د مېني خوږمن دی، د بېلتانه سندري او کوکاري ځني خيژي :-

کـــه يو ځله مي رسيد وسي تر سينده
نور دي مه وينم په تورو سترګو هنده
نه به سترګي د سرې په ما خوږې سي
نـــه يې مــــاته په اوبو سي د چا تنده

خوشحال خان بېله خپله وطنه پر هيڅ ځای کي نه خوښيږي :-

د خوشحال د زړه خوښي نه سي بې سرايه
خپل وطن يې پر هـــر چا باندي کشمير کړ

خوشحا لخان د هند له بنديخانې څخه خپل وطن ته داسي سلامونه او د زړه احترامات استوي :-

که ګذر پر خيرآباد وکـــــــــــړې نسيمه !
يا دي ګښت وسي د سرای د سيند پر سيمه
په وار وار سلام ځـــــــــما ورته عرضه کړه
ورسره ځما د لـــــــــــــــوريه څو تسليمه

... الخ ص ۲۳۷

خوشحال خان له بنديخانې څخه خپل د زړه اور او د بېلتون نارې او غلبلې تل وطن ته را استوي، او خپلي اوښکي د وطن په ياد بهوي :-

د ښو اوښي مي ويني سي ترې څـــاڅي
دا د تن جامه مي نه وي د اغـــــــوستو
دا غزل چي د خوشحال ورسي تر سرايه
ښه ياران به يې نارې وکا په لــــــوستو

وطن خو ګران دی ولي چي هلته سړی زوکړی وي او د هغه ځای په اوبو او هوا لوی سوی وي، خاص بيا هغه وخت ډېر ګران دی چي د سړي خواږه خپلوان او اشنايان هلته وي، يو عرب شاعر دا وطني فلسفه داسي ښيي :-

و من مذهبي حُب الديار لاهلها
وللناس فی ما يعشقون مذاهب

خوشحال خان هم دغه فلسفه په ښه ډول څرګندوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي پکي خـــواړه يـاران دي
پېښور تر هر ديار ښـــــــه
ښه په هند کي چـــنباګل دی
تر دا ګل د وطــــــن خار ښه
د سرای قدر نور چـــــا نه زده
په خوشحال دی تر فرخار ښه

خوشحال خان په هند کي اوسي، د دې ځای حيات د ده په نظر کي يو دوزخ دی، د وطن په ياد داسي ژاړي :-

نور جهان سقر سو باندي سرای دارالقرار دی
کله به خوشحال دارالــــــقرار لره وردرومي

د خوشحال خان وطن د پښتونخوا يو سپېره غر دی که څه هم دا ځای نور څوك نه خوښوي، مګر د ده په نظر کي داسي قدر لري :-

د وطن ونې چندڼ اګــــــر دي
خاوري يې واړه مښکو عنبر دي
که سرای و نورو وته سنـــګړ دی
کاڼي يې واړه ماته ســره زر دي

خوشحال خان د مغولو د لښکرو او جګړو څخه په وطن کي ډېر په تنګ دی، د هغو د جهانګيری حرص دا سپېڅلی پښتون په خپل غره کي هم نه پرېږدي، مګر دی د وطن حب دومره لري چي هيڅکله خپله خاوره غليمانو ته نه سي پرېښوولای:-

درزی لا ګرز لري غچي ســـوزن لري
يو جمدر ګوټی خوشحال خـيرن لري
کوچ يې آسان دی مشکل هيڅ نه دی
غم د يارانو درد د وطــــن لـــري

په دې ډول خوشحال خان يو حقيقي وطن دوست او پر مېنه مين پښتون دی :-

پښتني جوني دي زلفي باد ته نيـــــسي
چي شمال يې بوی راوړي په رنتبور کي

سياح خوشحال خان :-

خوشحال خان يو سياح او جهانديده سړی دی، دی په ټوله هند کي ګرځېدلی او د مشرق په ډېرو ځايو کي يې سياحت کړی دی، د ده تجربه او توريالیتوب او ادبي اقتدار هم په دغه سبب ډېر دی، پخپله وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

کوم ملك دی له ما پاته چي مـــــي پل نه دی پر ایښی
هر ځای به ورته یاد کړم که څوك سته سیاحت کړونی

د ده اشعار اکثر په نورو ځایونو کي ویل سوي دي، چي دا نو د ده جهانګردي راښیي، مثلاً په (۱۰۸۰ هـ) کال چي دی په کابل کي و، یوه بدله یې ویلې ده، چي په (۱۳۷) مخ کي سته، هلته وایي :-

پوره زر اتیا کلونه په کــــــابل کي
دا غزل مي پر بیاض باندي تحریر کړ

په دغه ډول خان یو جهاندیده او سیاح سړی دی.

مؤلف او لیکونکی خوشحال خان :-

خوشحال خان که څه هم د عمر ډېره برخه په جګړو او کشمکش کي تېره کړېده، او د توري د میدان بریالی او نامتو قاید دی، دغسي هم په علم او ادب کي ښه نوم لري، دی د پښتو ژبي پلار ګڼل کیږي، او ډېر کتابونه یې لیکلي دي، د ده کلیات او اشعار تر (٤٠) زرو بیتو پوري رسیږي او نور ډېر تالیفونه لري، چي اوس متاسفانه ورك دي. د اروپا مستشرقین تر سل جلدو پوري د ده تألیفات ګڼي او مسټر راورټي یې تألیفونه (۲٥٠) بولي[٤٠].

خوشحال خان د پښتنو تاریخ لیکلی او پارسي انوار سهیلي یې په پښتو د عیاردانش په نوم ترجمه کړی دی، او یو جلد کوچنی کتاب یې متفرق دیني مضامین لیکلي دي[٤١].

خوشحال خان د یاداښتو کتاب هم لري، چي افضل خان د ده لمسی په تاریخ مرصع کي حواله ورکوي[٤٢]. دغسي هم ده فضل نامه (د توري او قلم پر نزاع) لیکلې ده، او فرخنامه او ریاض الحقیقت هم د ده تالیفونه دي، چي اوس بالکل کمیافت دي[٤٣]. نور د ده کتابونه او تألیفونه دا دي :

باز نامه : چي د باز او د ښکار بحث دی.

هدایه : له عربي څخه پښتو سوې ده.

آئینه : مذهبي ابحاث دي، له عربي څخه په پښتو.

دستورنامه : د بګړۍ په باب کي ده.

صحت البدن : حفظ الصحه او طب دی.

دغسي هم راورټي انګلیسي مستشرق لیکي چي خوشحال خان یو راز مختصر نویسي او رزم نویسي ایجاد کړې وه، چي فقط د ده په کورنۍ پوري مخصوصه وه، بل څوك نه په پوهېده او نوم یې "زنځیري" و[٤٤].

په دې ډول خان یو زبردست لیکونکی او مؤلف و، افسوس دی چي د ده آثار ورك سوي دي.

د علم او ادب کورنۍ :-

خوشحال خان یوازي د پښتو ادب خادم نه دی، بلکي د ده د ادبي مکتب شاګردان او د ده د کورنۍ افراد هم اکثر فاضل او ادیبان پښتانه وه، د ده زامن او لمسیان او نور د کورنۍ سړي ټوله د علم خاوندان او د ادب د میدان سړي وه، چي د پښتو ژبي و ادب ته یې لوړ لوړ خدمتونه کړي دي، راورټي وایي چي : د دې علمي کورنۍ ښځي هم ادیباني

(c) ketabton.com: The Digital Library

وې، او دېوانونه د شعر لري، د خوشحال خان يوه ښځه چي د اشرف خان هجرې مور وه ، مشهوره شاعره او اديبه پښتنه وه، چي اشعار يې سته. د دې ادبي كورنۍ خدمات او علمي كارنامې ډيري دي، بهرام خان د خان زوی ښه ليكونكی و، پخپله خان وايي :-

عطارد دي نور قلم له لاسه كېږدي

چي په دا خوبي بهرام انشاء املا كا

نور د خان د كورنۍ مشهور ادباء او شعراء دا دي :

(۱) اشرف خان :

هجري يې تخلص او د خان زوی دی، لوی د شعر دېوان لري، چي يوه برخه يې راورتي په گلشن روه كي چاپ كړې ده، او د ده د شعرروڼه قريحه ښه ځني څرگنديږي، دی په ۱۰۹۳ هـ كال د مغولو لښكرو په بېجاپور كي د دكن بندي كی، او پسله لسو كالو حبسه هوري د وطن په بېلتون كي مړ سو، دی وايي[٤٥] :-

بې وطنه تنها پروت يم په غـــــربت كي

نن له ما سره همدم د صـــــــنم غم دی

د هيواد اشنا په سترگو لـــــــيده نه سي

كه په خوب راته حاضر سي بس كرم دی

قاصدان له روهه نه راځي مدت ســـــو

ســـــــــلام باد رارسوي منت يې تم دی

(۲) عبدالقادر خان :-

د خوشحال خان زوی دی، چي په پښتو كي ښه ويل او لوی دېوان لري، ده د سعدي گلستان په پښتو په نوم د "گلدسته" ترجمه كړی دی، او بحر خفيف كي يې د جامي يوسف و زلېخا هم نظماً ليكلې ده، د دغو كتابو يو څو برخي مستر راورتي په گلشن روه كي چاپ كړي دي. يوسف و زلېخا يې په (۱۱۱۲ هـ) تمام كړی دی. مستر راروتي د "پښتو شعر په انتخاب" كي دی د (٦٠) كتابو مؤلف بولي، د آدم خان او درخانۍ كتاب هم ده ليكلی دی. عبدالقادر خان مقتدر اديب دی، چي د خپلي كورنۍ روڼ ستوری گڼل كيږي، دی وايي :

زه ختك د يار په غم تازه ســـــوم

غوريه خېل رحمان كه سو ورځني ستړی

(۳) صدر خان :

د خان زوی و، تخلص يې صدر دی، دېوان هم لري، د نظامي خسرو او شيرين يې پښتو كړي دي، دی د عشق يو سبق د دنيا او مافيها له پاره كافي گڼي :-

د عشق يو سبق كافي دی

نور د كل جهان دفتر هيڅ

(٤) سكندرخان :

(c) ketabton.com: The Digital Library

د خوشحال خان زوی دی چي د مهر او مشتري مثنوی يې ليکلی، او د دېوان خاوند دی، دی وايي :-

مغني گوتي په زېږ ږدي پــــــــــه بم هم
هم ساقي ســــــــــته هم بهار و صنم هم
که ناستي د يار د کوی په خاورو مومي
باغ بهار د سکـــــــــــــندر دی ارم هم[٤٦]

(٥) گوهرخان :

د خوشحال خان زوی او خاوند د دېوان يو ښه اديب دی.

(٦) افضل خان :

د اشرف خان زوی دی چي تاريخ مرصع يې ليکلی دی، بل تأليف يې علم خانه دانش او بل کتاب يې اسم کوفي دی[٤٧].

(٧) کاظم خان :

متخلص په شيدا چي د افضل خان زوی او د خوشحال خان کړوسی دی، شيدا هم د دېوان خاوند او مبتکر اديب دی، چي په (١١٣٥ هـ) کال زېږېدلی او په کشمير او سرهند او رامپور کې عمرونه تېر کړي دي، شيدا خوږ کلام لري، او د هند د محبوبانو ستاينه داسي کوي :-

په هندي اداء يې وکړې په ما چــاري
زه شيدا په زړه ساده د روه افغان يم

(٨) علي خان :

هم د خوشحال خان له کورنۍ څخه دی، لوی دېوان لري، زبردست شاعر دی، دا بيت له ده دی :-

زه درپسي درست شپه پټ ژاړم لــکه پرخه
ته سبا خندان لکه گل واز گرېوان د چا يې؟

لنډې دا چي له دغي کورنۍ څخه د پښتو زبردست او پياوړي اديبان وتلي، او هغه خدمت چي دې کورنۍ پښتو ته کړي دي، بل چا نه دي
کړي.

د خوشحال خان ادبي شهرت :-

خوشحال خان د پښتو شعر پلار او لومړی استاد گڼل کېږي، خوشحال خان يوازي پښتانه نه پېژني، بلکي د اروپا محققين او پلټونکي پوهان يې ښه پېژني، په ټولو کتبخانو او علمي ځايو کي د ده دېوانونه سته، او څو تنو د ده ويناوي پخپلو ژبو ترجمه کړي دي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

اسلامي انسکلوپیډیا د ده په باب کي داسي لیکي :

"خوشحال خان توریالی او شاعر او مشهور خان و، د ده اشعار له وطنخواهۍ څخه ډك دي ... ص ٩٧٦ ج ٢".

دارمسټر فرانسوی مستشرق وایي : "خوشحال خان د توریالي توب او شعر روح ګډ درلود".

ابرهام ګریرسن انګلیس وایي :

"خوشحال خان د ختکو توریالی مشر و، د ده شعر نسبت و نورو شاعرانو ته ډېرخوږ دی".

راورټي وایي :

"خوشحال خان د پښتو ډېر مشهور ادیب دی، د ده اشعار په اروپا کې ډېر خوښ سوي دي، او قدر يې کوي".

سی ای بیدولف د ١٧ قرن په اشعارو کي لیکي :

"خوشحال خان ډېر استعدا او فوق العاده پوهه درلوده، هیڅ مضمون نه دی پاته چي ده په شعر کي نه دي ویلي، د ده اشعار د وطن خواهۍ خوا لري، د حرب، عشق، مذهب، اخلاق او فلسفې څخه ویناوي کوي".

دا وه د اروپا د پوهانو افکار نسبت و خان ته، په پښتو کي د ده شهرت او ادبي منزلت پخپله پښتنو ته ښه اوڅار دي، تر دې حده چي د ده ویناوي د عوامو په خولو کي اوس د متلو پر ځای ویل کیږي، مثلاً :

مه خوشحال وای مه ختك وای مه خاني وای
چچ په لاس کي مسـلی وای خو ځوانی وای

وفات او وروستنۍ وینا:-

خوشحال خان د عمر په آخر کي چي ډېر سپین ږیری سو، اپرېدو ته ولاړ، او عزلت يې وکړ، چي عمر يې (٧٨) کالو ته ورسېدی په ٢٨ د ربیع الاول (١١٠٠) هجري کال سم له (١٦٩١ ع) کال سره په ډېره ناکامي وفات سو، او پخپل مسکن کي چي سرای نومیږي د لوړو غرو په لمن کي ښخ سو (٤٧)، د خوشحال خان وروستنۍ وینا او آخرنی وصیت دغه و :

"ما هلته ښخ کړئ، چي د مغولو سیوری مي پر خاوره ونه سي، او د مغولو د سپرو د پښو ګرز مي پر هدیره ونه لوېږي".

د هند فیلسوف علامه اقبال د پښتنو د دې نامتو مشر او ادیب او فیلسوف دا وصیت په دې ډول نظم کړی دی :

کهول تجهـ سی ای همنشین دل کی بات
ده مدفن هی خوشحال خان کـــو پسند
اړا کر نه لائی جهان باد کـــــــــوه
مغل شهسوارون کی ګرد ســــــــمند

خاتمه :-

خوشحال خان دا ډیري پېړۍ کیږي چي تر خاورو لاندي دی، مګر د ده نوم ژوندی دی، او هیڅکله نه مري، ده پښتنو ته د ملیت لار ښوولې ده، ده د پښتنو مړه ژبه ژوندۍ کړې ده، د ده پښتنوالي په نوم قرباني کړې ده، دی د پښتنو

(c) ketabton.com: The Digital Library

لومړی توريالي او عالم او فيلسوف او اديب او ملي سردار دی، که پښتنواله نه وي مړه، که پښتون ژوندی وي، که دا خاوره د پښتانه په نوم ياديږي، د خوشحال خان په نامه به د افتخار ځلي درېږي، او د پښتنو ځلمی نسل بې په نوم افتخار کوي، او په خوشحال خان به وياړي.

ما دا کرښي د دې ښاغلي په نامه وليکلې، ګوندي ځلمي پښتانه يې ولولي، او د ده روح ښاد سي.

رحماً الله عليه رحماً واسعاً

همېشه به پرې نارې وي د بلبـــــــلو
دا چي ساز کړ نن خوشحال په ويل باغ

پارسي اشعار :-

خوشحال خان په پارسي کي هم روانه طبعه لري، او خواږه اشعار په دغه ژبه کي وايي، مګر د مليت په مينه دی پښتو شعرونه غوره کوي، لکه چي په خپله وايي :-

پارسي شعر مي هم زده سليقه لــــــــــرم د واړو
د پښتو شعر مي خوښ سه هر څوك خپل ګڼي ښاغلي

خوشحال خان په پارسي شعر کي کوهی يا روهی تخلص کوي، د ده ډيري پارسي بدلي سته، موږ له پاره د نمونې د ده څو بدلي دلته رانقل کوو:-

پير ما از می پرستی تـــــوبه فرمايد مرا
الله الله وقت ګل اين توبه مـــــيشايد مرا
هر که از نـــــــظارهٔ روی بتان منعم کند
پند او ګـــــــيرم بدل در دل نمی آيد مرا
شوق زلف يار دارم برجنون خـــــويشتن
خودګواهی ميدهم زنجير می بايد مـــــرا
غم چو آتش دل سمندر وار ميرقصد درو
راستی جز غم کنون خاطر نياســـايد مرا
ازجفای خار بلبل برنميـــــــــګردد زګل
چون جفايش بيش بينم مهر افزايد مـــرا

نام لبت ګرفتن شيرين کـــــــــــند دهانرا
خوشوقت آنکه بوسد پيوســـــــــته آن لبانرا
درد درون دلرا ګر درکــــــشم بـــــــپوشم

(c) ketabton.com: The Digital Library

لیکن چه چاره سازم این چشـــم خون فشانرا
هر گفتگو که باشد جز ذکـــــــر روی آن بت
نامردم ار نه بندم زان گفتـــــــــــگو زبانرا
مجنون ذکر لیلی فرهـــــــاد و ذکر شیرین
در پیش شان چه خوانی صدگونه داستان را
نوبهار و می و معشوقه و جامست اینجـــا
زهد و پرهیز و ورع را چه مقامست اینجـــا
قصه کوتاه که در مذهب ما ای صوفـــــــی
غیر می هر چه بود جمله حرامست اینجـــا
یا رب آن مغبچه؟ را هیچ گزندی مرســـان
که برویش نگران خاص و عوامست اینجا
پیشم از مشك خطادم مزن ای باده فروش
که پر از نگهت آن زلف مشامست اینجـــا
شاه من تند مران رخش که بس مردم شهر
بهر نظارهٔ تو بر در وبامست اینجــــــــا

ازو دل برگرفتن کارمـــــــــن نیست
که از جان سیر گشـتن کار تن نیست
چمن را گر چه گلها بس شـــــگرفست
ولی همچو رخت گل در چـــمن نیست
مرا گوئی وصـــــف دهـــــــانم
چه گویم چون درو جای سخـن نیست
من وسودای رویت تا که هســــــتم
اگر چه خود ترا پروای من نـــــیست
چرا خوشحال را پرسی که چـــــونی
مگر از چهرهٔ او مـــــــــبرهن نیست

حدیث روی او بامن بگوئید
به بلبل از گل و گلشن بگـــــــگوئید
نه آن چشم و نه آن مژگان نه ابروست

(c) ketabton.com: The Digital Library

بلای دین و جان و تن بـــــــگوئید
ز ســـــــــیل اشك من پروا ندارد
دلست این سنگ و یا آهن بــــگوئید
شب وصــــل است مو آنجا نـمانده
تو کی گنجی به پیراهن بـــــگوئید
ز لعل شـــــــکرین او نــــــباتی
بکـــــوهی میرسد من من بـــگوئید

نیست دمی که نرگست فتنه بپا نمیـــکند
نیست شبی که دیده ام بیتو ژرا نمیـــکند
آنچه رو لعل تو کند آبحیات کی کـــــــند
آنچه روز لف میکند مشــــك خطا نمیکند
نگهت زلف مشك بو میــــــطلبم به آرزو
چون کنم این ترحمی باد صبا نمیـــــکند
وقت بهار میرود بلبل خوشنوا بخــــــوان
دور نشاط گل چو عمر هیچ وفا نمیـــکند
روهی و جور مهوشان درد و بلای عاشقی
لذت درد یافته یاد دوا نمیــــــــــــکند

لطف بی حد و بی عدد کــــــردی
اینکه قتلم به تیغ خود کــــــردی
تیغ تو آب زندگــــــــانی داشت
کشتی و زنده ابد کـــــــــــردی
دل زمن خواستی و جـــــان رادم
جان من باز گـــــــو که بد کردی
چه شرابیست اینــــــکه روهی را
بیکی جرعه بی خرد کــــــردی (۴۸)

(c) ketabton.com: The Digital Library

لمن لیکونه

۱. متاریخ مرصع، حیات افغاني، خورشید جهان، فخر افغاني، مرآت الافاغنه.
۲. حیات افغاني.
۳.

سن د هجر زر و پنځوس و
چي شهید سو شهباز خان

٤. تاریخ مرصع او اسلامي دایرآ المعارف.
٥. د اولس قرن اشعار د سی آی بیډولف انګلیس.
٦. حیات افغاني.
۷. هجري لوی ادیب دی، دی وایي :-

بیجاپور هجري په خوب لـــــیدلی نه و
آخر پېښ سي هغه کار چي يې قضا کا

۸. تاریخ مرصع.
۹. شعر العجم ج ٥.
۱۰. مغنی اللبیب.
۱۱. د دوکتور راپوپورټ مبادي فلسفه.
۱۲. تاریخ فلسفه د حنا اسعد.
۱۳. مبادي فلسفه.
١٤. فلسفآ الاخلاق.
۱۵. د ټي جي ډوبوتر د اسلام د فلسفې تاریخ ص ۱٥۱.
١٦. علم تربیه د نوبخت.
۱۷. علم تربیه.
۱۸. حیات العلوم.
۱۹. کیمیای سعادت.
۲۰. فلسفآ الاخلاق ص ۷.
۲۱. د کابل مجله، ص ۷۰٤ ج ٦.
۲۲. علم تربیه ص ۱۳.
۲۳. دا عربي بیت هم دغه عقیده ښیي : -
و ما هذه الاخلاق الاتـــــــبائع
فمنهن محمود و منهن مذموم

(c) ketabton.com: The Digital Library

٢٤. احياء العلوم الدين.
٢٥. بل الانسان على نفسه بصيره و لو القى معاذيره)الآيه(.
٢٦. زبدآ الصحايف.
٢٧. اخوان الصفا ج ١ ص ٢٣.
٢٨. د علامه اقبال فلسفهْ عجم ص ١٠٩.
٢٩. كتاب الهند ص ١٦ ليډن.
٣٠. د خيام كليات الوجود.
٣١. وګورئ المنقذ من الضلال د حضرت امام غزالي ص ٣٠.
٣٢. فلسفهْ عجم.
٣٣. وګورئ حجآ الله البالغه د حضرت شاه ولي الله دهلوي.
٣٤. وګورئ كشف الضنون بيان دتصوف.
٣٥. شعر العجم ج ٥.
٣٦. وګورئ مخزن الاسلام د اخوند درويزه ننګرهاري.
٣٧. د پښتو شعر تاريخچه ص ٢٣ – ٢٤.
٣٨. ايچ، جي راورټي مقدمه د پښتو ګرامر.
٣٩. د پښتو شعر تاريخچه.
٤٠. راورټي.
٤١. وګورئ تاريخ مرصع طبع د پادري هيوز په كليد افغاني كي.
٤٢. وګورئ د پادري هيوز د كليد افغاني مقدمه.
٤٣. د كابل مجله ليك د ښاغلي زمريالي ج ٦ ص ٢٤٤.
٤٤. ګلش روه د راورټي.
٤٥. د هيوز چمن بې نظيز.
٤٦. د هيوز كليد افغاني.
٤٧. د هيوز كليد افغاني او د سرحد مجله.
٤٨. د خوشحال مرغلري د ٩ مخ څخه تر ٨٤ يم پوري، ١٣١٧ د كندهار چاپ.

Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library